

Michał Głuchowski¹

 <https://orcid.org/0000-0001-5287-1930>

Odpowiedzialność karna za okaleczenie żeńskich narządów płciowych

Criminal Liability for Female Genital Mutilation

1. Wprowadzenie

15 sierpnia 2023 r. weszła w życie nowelizacja² Kodeksu karnego³ wprowadzająca nowy wariant spowodowania ciężkiego uszczerbku na zdrowiu w postaci trwałego i istotnego okaleczenia żeńskiego narządu płciowego (art. 156 § 1 pkt 3 k.k.). Ponadto do Kodeksu karnego dodano nowy przepis penalizujący nakłanianie oraz zmuszanie innej osoby do spowodowania u niej tego okaleczenia (art. 156a k.k.). Celem reformy⁴ było zagwarantowanie zgodności krajowych unormowań karnych ze standardem ochrony wymaganym przez konwencję stambulską⁵. Niniejszy artykuł przedstawia pokrótce zjawisko okaleczania żeńskich narządów płciowych, międzynarodowy standard karnoprawnej ochrony przed okaleczeniem oraz karalność tego czynu według prawa polskiego

¹ Michał Głuchowski – mgr, LL.M., Uniwersytet Europejski Viadrina we Frankfurcie nad Odrą / M.A., LL.M., European University Viadrina Frankfurt (Oder). Wkład/Contribution: 100%.

✉ gluchowskim@outlook.com

² Ustawa z 13 stycznia 2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2023, poz. 289; dalej: reforma z 2023 r.

³ Ustawa z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz.U. 2025, poz. 383, tekst jedn., dalej: Kodeks karny, k.k.

⁴ Zob. *Rządowy...*, uzasadnienie, s. 39–43.

⁵ Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzona w Stambule 11 maja 2011 r., Dz.U. 2015, poz. 961 ze zm., dalej: konwencja stambulska, konwencja.

sprzed nowelizacji. Centralną częścią artykułu jest natomiast omówienie szczegółów reformy z 2023 r. wraz z oceną, czy ustawodawca optymalnie sformułował nowe przepisy karne. Znaczną uwagę poświęcono rozbieżnościom między brzmieniem ostatecznie przyjętych przepisów a wcześniejszym projektem ustawy oraz wymogami konwencji stambulskiej. Na końcu zwięźle zarysowano problem wyłączenia odpowiedzialności karnej za okaleczenie żeńskiego narządu płciowego.

2. Terminologia i definicja

Terminologia używana do opisanego zjawiska⁶ jest przedmiotem znacznych kontrowersji⁷. W polskiej i zagranicznej literaturze nadal można spotkać tradycyjne określenie „obrzezanie kobiet”⁸ (*female circumcision*), ale zarzuca mu się między innymi zrównywanie tej praktyki z obrzezaniem chłopców, co nie oddaje rozmiarów dziewczęcej krzywdy⁹. Współcześnie krytycy omawianego zjawiska posługują się zazwyczaj negatywnie nacechowanym sformułowaniem „okaleczenie żeńskich narządów płciowych” (*female genital mutilation*, FGM)¹⁰. Tego terminu używają też instytucje Unii Europejskiej, agencje Organizacji Narodów Zjednoczonych, konwencja stambulska oraz, z niewielką modyfikacją, polski Kodeks karny. Formułowane w literaturze zagranicznej propozycje neutralnych nazw¹¹ nie znalazły swoich odpowiedników w polszczyźnie. W dalszej części artykułu będzie co do zasady używane sformułowanie „okaleczenie żeńskich narządów płciowych” oraz pochodne nazwy, ale stosowanie pejoratywnego określenia byłoby w niektórych sytuacjach niewłaściwe, w szczególności przy przedstawianiu perspektywy zwolenników tej praktyki.

Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) definiuje *female genital mutilation* jako: „wszystkie zabiegi wiążące się z całkowitym lub częściowym

⁶ Zob. D. Drajewicz, *Karalność...*, s. 44–45.

⁷ Zob. o sporze np. K. Wiśniowska, *Etyczne...*, s. 47–48; C. Proudman, *Female...*, s. 16–19.

⁸ Tak D. Wąsik, B. Sygitt, M. Dubiel, *Medyczne...*, s. 33–44; M. Shaded, C.P. Kłak, *Penalizacja...*, s. 140–153.

⁹ Zob. np. M. Grzyb, *Przestępstwa...*, s. 171–172.

¹⁰ W literaturze polskiej np. I. Jankowska-Prochot, *Zwalczanie...*, s. 177; M. Gruszka, *Ochrona...*, s. 143–167.

¹¹ Przede wszystkim *female genital cutting* (FGC, dosłownie „cięcie żeńskich narządów płciowych”).

usunięciem zewnętrznych narządów płciowych lub z innym uszkodzeniem narządów płciowych ze względów pozamedycznych¹². Wyróżniono przy tym cztery typy¹³ okaleczenia:

typ I: częściowe lub całkowite usunięcie łechtaczki lub napletka (klitoridektomia);

typ II: częściowe lub całkowite usunięcie łechtaczki i warg sromowych mniejszych, z wycięciem lub bez wycięcia warg sromowych większych (ekscyzja);

typ III: zwężenie ujścia pochwy przez przecięcie i zszycie warg sromowych mniejszych lub warg sromowych większych, z wycięciem lub bez wycięcia żołądźci łechtaczki (infibulacja);

typ IV: wszystkie inne szkodliwe zabiegi na żeńskich narządach płciowych w celach pozamedycznych, przykładowo: nakłucie, przekłucie, nacięcie, skrobanie oraz przyżeganie¹⁴.

Światowa Organizacja Zdrowia podkreśla, że celowo sformułowała definicję FGM w sposób szeroki, aby nie pozostawić żadnej przestrzeni do jej obchodzenia¹⁵. Dlatego zakresem definicji w typie IV objęto również stosunkowo mniej inwazyjne zabiegi niepozostawiające trwałych śladów, takie jak nakłuwanie, co oceniano różnie w dyskursie naukowym¹⁶. Światowa Organizacja Zdrowia uzasadniła uwzględnienie w definicji łagodniejszych ingerencji w narządy płciowe tym, że pod ich pozorami dokonywane są znacznie poważniejsze zabiegi¹⁷.

3. Opis zjawiska

Fundusz Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci (UNICEF) szacuje, że na świecie żyje ponad 230 milionów dziewcząt i kobiet poddanych którejkolwiek z form okaleczenia narządów płciowych¹⁸. Praktyka ta jest rozpowszechniona głównie w Afryce, a także na Bliskim Wschodzie i w innych częściach Azji¹⁹. Poszczególne kultury istotnie różnią się od

¹² *Eliminating...*, s. 4 (tłumaczenie własne).

¹³ Szczegółową listę z podtypami w języku polskim przytacza D. Drajewicz, *Karałość...*, s. 45–46.

¹⁴ *Eliminating...*, s. 4.

¹⁵ *Eliminating...*, s. 28.

¹⁶ Zob. N. Van Eekert, H. Barrett, S. Kimani, I. Hidayana, E. Leye, *Rethinking...*, s. 448 oraz głosy przytoczone w: *Eliminating...*, s. 26–27.

¹⁷ *Eliminating...*, s. 27.

¹⁸ *Female Genital Mutilation: A Global...*, s. 2.

¹⁹ Zob. szczegółowe dane dla poszczególnych państw w: *Female Genital Mutilation Country...*

siebie pod względem typu zabiegu, warunków jego przeprowadzenia, a także wieku okaleczonej osoby.

Female genital mutilation jest najczęściej wykonywane w niesanitarnych warunkach²⁰ przez miejscową kobietę bez wykształcenia medycznego²¹. Jednak w niektórych państwach, przykładowo w Egipcie, coraz częściej zabieg przeprowadzany jest przez personel medyczny²². Wiek przeprowadzenia okaleczenia różni się w zależności od lokalnej kultury²³. Zdecydowana większość zabiegów wykonywana jest między niemowlęctwem a 15. rokiem życia²⁴. Okaleczenia dokonywane na (w europejskim rozumieniu) dorosłych kobietach są statystycznie znacznie rzadsze²⁵, choć również się zdarzają, przykładowo tuż przed małżeństwem lub nawet po urodzeniu dziecka²⁶. W przypadku dorosłych kobiet aktualizuje się też problem reinfibulacji²⁷, czyli ponownego zszycia sromu u kobiet uprzednio poddanych FGM typu III²⁸. Zabieg ten jest wykonywany zazwyczaj po porodzie.

Grupy praktykujące obrzezanie kobiet przedstawiają kilka argumentów uzasadniających te zabiegi. Przywołuje się tezy, jakoby nieobrzezane narządy płciowe były „nieczyste” i nie odpowiadały wzorcom piękna²⁹. Obrzezanie ma ograniczać popęd seksualny³⁰ oraz służyć zapewnieniu wierności³¹. Kobiety nieobrzezane miałyby być niepożądane na rynku małżeńskim³². Ważnym uzasadnieniem jest też tradycja³³ i przynależność do danej grupy³⁴. Ponadto w kulturach praktykujących stosunkowo

²⁰ Szerzej K. Banasik, *Female...*, s. 218.

²¹ C. Proudman, *Female...*, s. 22.

²² N. Van Eekert, H. Barrett, S. Kimani, I. Hidayana, E. Leye, *Rethinking...*, s. 444; zob. szczegółowe dane w: *Female Genital Mutilation: A Global...*, s. 8.

²³ Zob. przykłady zróżnicowania i statystyki w: *Female Genital Mutilation/Cutting: A Statistical...*, s. 46–47.

²⁴ *Fact Sheet...*

²⁵ R. Dettmeyer, J. Laux, H. Friedl, B. Zedler, H. Bratzke, M. Parzeller, *Medizinische...*, s. 3.

²⁶ A.L. Götsche, *Weibliche...*, s. 88.

²⁷ A.L. Götsche, *Weibliche...*, s. 88.

²⁸ Szerzej np. G.I. Serour, *The Issue...*, s. 93–96.

²⁹ M. Rosenke, *Female...*, s. 21–22; M. Grzyb, *Przestępstwa...*, s. 174.

³⁰ M. Grzyb, *Przestępstwa...*, s. 174–176; A.L. Götsche, *Weibliche...*, s. 79.

³¹ M. Grzyb, *Przestępstwa...*, s. 175–176; M. Rosenke, *Female...*, s. 31; A.L. Götsche, *Weibliche...*, s. 79.

³² A.L. Götsche, *Weibliche...*, s. 80–81; M. Grzyb, *Przestępstwa...*, s. 175.

³³ A.L. Götsche, *Weibliche...*, s. 76.

³⁴ A.L. Götsche, *Weibliche...*, s. 78–79.

późne obrzezanie obrzęd stanowi rytuał przejścia w dorosłość³⁵. W literaturze krytycznej wobec FGM zauważa się, że wymienione wyżej uzasadnienia sprowadzają się w istocie do rzeczywistego, nadrzędnego celu tej praktyki, czyli poskramiania i kontroli kobiecej seksualności³⁶. Okaleczenie żeńskich narządów płciowych stanowi więc przemoc ze względu na płeć³⁷.

Złożonym zagadnieniem jest natomiast religijny charakter obrzezania³⁸. W Afryce praktyka ta występuje u wyznawczyń wszystkich czołowych religii, w tym chrześcijaństwa³⁹, ale większość obrzezanych kobiet należy do wiary muzułmańskiej⁴⁰. Obrzezanie kobiet jest promowane przez hierarchów i teologów jedynie w niektórych odłamach islamu⁴¹, a liderzy głównych nurtów nie nakazują go⁴² lub wręcz je stanowczo potępiają⁴³. Mimo to wśród części ludności panuje przekonanie, że obrzezanie jest nakazanym przez wiarę obrzędem oczyszczającym⁴⁴.

Bez względu na typ okaleczenia żeńskich narządów płciowych zabieg ten nie niesie ze sobą żadnych korzyści medycznych, natomiast może pociągać za sobą poważne negatywne skutki zdrowotne, ze śmiercią włącznie⁴⁵. Wśród licznych powikłań natury fizycznej można jedynie przykładowo wymienić nawracające poważne infekcje, szpecące blizny keloidowe i problemy przy porodzie, włącznie z podwyższoną śmiertelnością noworodków⁴⁶. Obrzezanie może również prowadzić do zaburzeń funkcji seksualnych⁴⁷. Długotrwałe skutki obrzezania dla psychiki kobiet wymagają dalszych badań⁴⁸, ale przeprowadzone analizy sugerują

³⁵ A.L. Götttsche, *Weibliche...*, s. 81; M. Grzyb, *Przestępstwa...*, s. 174.

³⁶ C. Proudman, *Female...*, s. 32; M. Grzyb, *Przestępstwa...*, s. 176.

³⁷ M. Boratyńska, *Obrzezanie...*, s. 429; J. Wasige, I. Jackson, *Female...*, s. 202–203.

³⁸ D. Wąsik, B. Sygit, M. Dubiel, *Medyczne...*, s. 38–39.

³⁹ M. Rosenke, *Female...*, s. 22–23; A.L. Götttsche, *Weibliche...*, s. 76–77.

⁴⁰ *Female Genital Mutilation/Cutting: A Statistical...*, s. 73; zob. A.L. Götttsche, *Weibliche...*, s. 77.

⁴¹ D. Wąsik, B. Sygit, M. Dubiel, *Medyczne...*, s. 39; A.L. Götttsche, *Weibliche...*, s. 77.

⁴² Zob. D. Rajewicz, *Karalność...*, s. 47–48; M. Rosenke, *Female...*, s. 23–25.

⁴³ *Female Genital Mutilation/Cutting: A Statistical...*, s. 70.

⁴⁴ Szczegółowe statystyki podaje *Female Genital Mutilation/Cutting: A Statistical...*, s. 71.

⁴⁵ *Fact Sheet...*; D. Krankowska, B. Gawęł, M. Dymerska, A. Michalak, K. Korzeniewski, *Obrzezanie...*, s. 331; zob. M. Rosenke, *Female...*, s. 37–49.

⁴⁶ Zob. D. Reisel, S.M. Creighton, *Long Term...*, s. 50.

⁴⁷ Zob. R.C. Berg, E. Denison, *Does Female...*, s. 49.

⁴⁸ S.M. Abdalla, S. Galea, *Is Female...*, s. 9; D. Reisel, S.M. Creighton, *Long Term...*, s. 50.

między innymi zwiększone ryzyko zaburzeń lękowych (w tym zespołu stresu pourazowego) i depresji⁴⁹.

Omawiane ryzyko poważnych następstw jest szczególnie nasilone w przypadku okaleczenia wykonywanego tradycyjnymi metodami. Niemniej z surową krytyką spotykają się też kompromisowe propozycje „medykalizacji” obrzezania nieletnich dziewcząt⁵⁰, czyli dopuszczania wykonywania FGM pod warunkiem, że zabieg zostanie przeprowadzony przez fachowy personel w placówce medycznej. Takie rozwiązanie prowadzi jedynie do zmniejszenia⁵¹ (a nie wyeliminowania) ryzyka komplikacji⁵², a poza tym naruszenie dóbr prawnych pozostaje niezmiennione – w szczególności dziecko nadal zostanie nieodwracalnie pozbawione możliwości późniejszego decydowania o własnym ciele⁵³. Podkreśla się ponadto, że kompromis w istocie normalizowałby tę formę przemocy i niweczył wysiłki w celu wyeliminowania omawianego zjawiska⁵⁴.

Ruchy migracyjne z regionów, w których praktykuje się FGM, sprawiają, że i w Europie aktualizuje się problem okaleczania żeńskich narządów płciowych⁵⁵. Zabiegi bywają wykonywane na terenie Europy⁵⁶, ale w wielu przypadkach dzieci są zabierane przez opiekunów do państwa pochodzenia w celu przeprowadzenia FGM⁵⁷. Miriam Shaded i Czesław P. Kłak wskazywali w 2017 r. na doniesienia o przynajmniej dwóch ośrodkach w Polsce dokonujących tych zabiegów, a także o wysyłaniu dzieci z Polski „na wakacje” do rodziny w innym państwie w celu poddania ich okaleczeniu⁵⁸.

⁴⁹ Zob. przegląd badań w: S.M. Abdalla, S. Galea, *Is Female...*, s. 4–8; o specyficznym obciążeniu dla psychiki nieletnich mieszkających w państwach kultury zachodniej zob. R. Klimke, *Schädliche...*, s. 80–81.

⁵⁰ Tak zwłaszcza K.S. Arora, A.J. Jacobs, *Female...*, s. 148–154; o propozycji szpitala w Seattle dotyczącej symbolicznego nacięcia zob. M. Grzyb, *Przestępstwa...*, s. 299–300; obszernie D.L. Coleman, *The Seattle...*, s. 738–749.

⁵¹ W literaturze wskazuje się jednak, że personel medyczny jest nierzadko gotowy wykonywać bardziej inwazyjne zabiegi niż osoby bez kwalifikacji medycznych trudniące się obrzezaniem – zob. przegląd badań w: N. Van Eekert, H. Barrett, S. Kimani, I. Hidayana, E. Leye, *Rethinking...*, s. 448.

⁵² Zob. *Brief...*

⁵³ Jest to centralny argument przeciwko wszelkim formom obrzezania według: M. Bora-tyńska, *Stygmat...*, s. 183, 189.

⁵⁴ *Brief...*

⁵⁵ Zob. dane szacunkowe w: *FGM in Europe...*; krytycznie o metodyce szacunków zagrożenia T. Fischer, *Verstümmelte...*

⁵⁶ I. Jankowska-Prochot, *FGM/C...*, s. 164–165.

⁵⁷ P. Semu-Banda, *For Many...*

⁵⁸ M. Shaded, C.P. Kłak, *Penalizacja...*, s. 143.

4. Standard międzynarodowy

W dyskursie międzynarodowym dominuje pogląd, iż zjawisko okaleczania dziewczynek powinno być zwalczane nie tylko poprzez edukację ludności, ale i za pomocą państwowych zakazów, w tym sankcji karnych⁵⁹. Unormowania prawne *expressis verbis* zakazujące FGM⁶⁰ wprowadzono nie tylko w państwach kultury zachodniej, ale i w większości państw Afryki, w których są one rozpowszechnione⁶¹. Przyjęto też cały szereg aktów prawa międzynarodowego mających na celu wyeliminowanie tej praktyki⁶². Z perspektywy polskiego prawa karnego najistotniejszym z nich jest konwencja stambulska, a zwłaszcza jej art. 38. Ponadto 13 czerwca 2024 r. weszła w życie dyrektywa w sprawie zwalczania przemocy wobec kobiet i przemocy domowej⁶³, ale standard ochrony przed FGM wskazany w jej art. 3 jest nieco niższy niż ten wymagany przez konwencję stambulską, gdyż nie obejmuje on obowiązku penalizacji zachęcania dziewczynek do poddania się FGM.

5. Prawo polskie sprzed reformy

Reforma Kodeksu karnego z 2023 r. nastąpiła dopiero po 8 latach od ratyfikacji konwencji stambulskiej przez Rzeczpospolitą Polską⁶⁴. Tak długi okres implementacji wynikał z początkowego przekonania polskiej strony, że krajowa regulacja już czyniła zadość standardom wyznaczonym przez tę konwencję⁶⁵. Bezpośredni bodziec do zrewidowania tego poglądu stanowił raport grupy eksperckiej GREVIO z 2021 r. wskazujący na brak implementacji art. 38 lit. b oraz c konwencji⁶⁶. Warto tym samym

⁵⁹ O kształtowaniu się stanowiska na gruncie prawa międzynarodowego i unijnego zob. M. Grzyb, *Przestępstwa...*, s. 180–184, 216–221.

⁶⁰ Obszerne dane krajowe podaje *Compendium...*, s. 30–161.

⁶¹ Zob. zwięźle zestawienie w: *Female Genital Mutilation/Cutting: A Call...*, s. 22.

⁶² Zob. *Compendium...*, s. 1–30; obszernie A.L. Götsche, *Weibliche...*, s. 111–168; o możliwym wykształceniu się zwyczaju międzynarodowego dot. zakazu FGM zob. R. Klimke, *Schädliche...*, s. 479–482.

⁶³ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2024/1385 z 14 maja 2024 r. w sprawie zwalczania przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, Dz.Urz. UE. L.2024 poz. 1385.

⁶⁴ Konwencja została sporządzona w Stambule 11 maja 2011 r. Rzeczpospolita Polska podpisała ją 18 grudnia 2012 r., a ratyfikowała 27 kwietnia 2015 r. W Polsce konwencja weszła w życie 1 sierpnia 2015 r.

⁶⁵ *Rządowy...*, uzasadnienie, s. 40.

⁶⁶ *Baseline...*, s. 65.

pochylić się nad kwestią karalności zachowań opisanych w konwencji stambulskiej według polskiego prawa karnego sprzed reformy z 2023 r.

Zgodnie z art. 38 lit. a konwencji stambulskiej strony konwencji są zobowiązane do kryminalizacji umyślnego wycinania, infibulacji lub każdego innego okaleczenia całości lub którejkolwiek części warg sromowych większych, warg sromowych mniejszych lub lechtaczki. W raporcie GREVIO wskazano, że według poprzedniego stanu prawnego FGM mogło być ścigane w ramach dwóch kwalifikacji prawnych: bądź na podstawie art. 156 k.k. w wariancie trwałego, istotnego zeszpecenia lub zniekształcenia ciała, bądź jedynie na podstawie art. 157 k.k.⁶⁷ Stanowisko to odpowiada dominującemu pogładowi w polskiej literaturze⁶⁸. Nie budzi wątpliwości to, że każdy z tych zabiegów realizował przynajmniej znamiona art. 157 k.k. Natomiast uznanie FGM za trwałe, istotne zeszpecenie lub zniekształcenie ciała (art. 156 § 1 pkt 2 *in fine* k.k.) było uzależnione od rodzaju i rozmiarów uszczerbku. Katarzyna Banasik wyraziła pogląd, według którego zabiegi typu I, II oraz III stanowiły ciężki uszczerbek na zdrowiu w postaci trwałego, istotnego zniekształcenia ciała, natomiast zabiegi typu IV kwalifikować należało zazwyczaj jako średni uszczerbek na zdrowiu⁶⁹.

Stanowisko odmienne od poglądu większościowego zajął Z. Lew-Starowicz, według którego wszystkie typy okaleczenia żeńskich narządów płciowych, włącznie z typem IV, stanowiły już pod rządami poprzedniej ustawy ciężkie uszkodzenie ciała ze względu na trwałe i istotne zeszpecenie lub zniekształcenie ciała (art. 156 § 1 pkt 2 k.k.)⁷⁰. Pogląd ten *prima facie* stoi w oczywistej sprzeczności z definicją FGM przyjętą przez WHO, skoro w typie IV ujęto choćby niepozostawiające trwałych śladów nakłucie. Wydaje się więc, że Z. Lew-Starowicz przyjął węższą definicję FGM niż WHO, choć wprost się do niej odwołuje. Można jednak przyznać, że samo WHO dało asumpt do takiej interpretacji, twierdząc, że w szerokiej definicji ujęto łagodniejsze zabiegi niepozostawiające trwałych śladów, aby uniemożliwić wykonywanie pod ich pozorami

⁶⁷ *Baseline...*, s. 64–65.

⁶⁸ K. Banasik, *Female...*, s. 223; z obawami co do praktyki orzeczniczej M. Shaded, C.P. Kłak, *Penalizacja...*, s. 146–147; C.P. Kłak, *Odpowiedzialność...*, s. 157; I. Jankowska-Prochot, *Zwalczanie...*, s. 171.

⁶⁹ Zob. K. Banasik, *Female...*, s. 222–223.

⁷⁰ Ekspertyza sporządzona w ramach prac ustawodawczych i przytoczona w: *Rządowy...*, uzasadnienie, s. 41.

poważniejszych zabiegów. Takie uzasadnienie prowokuje myśl, że w rzeczywistości tylko spowodowanie **istotnego**⁷¹ uszczerbku stanowiłoby okaleczenie żeńskich narządów płciowych, ale na potrzeby służby zdrowia postanowiono traktować również łagodniejsze formy ingerencji jako objęte definicją FGM.

Usiłowanie, podżeganie i pomocnictwo (art. 41 konwencji stambulskiej) były penalizowane na zasadach ogólnych według art. 13 oraz 18 k.k. Podsumowując, polska regulacja czyniła zadość wymogom art. 38 lit. a konwencji stambulskiej⁷².

Sytuacja wyglądała odmiennie w odniesieniu do implementacji art. 38 lit. b oraz c konwencji stambulskiej⁷³. Prawo polskie nie oferowało pełnej ochrony karnoprawnej przed zmuszaniem i doprowadzaniem kobiety do poddania się temu zabiegowi (lit. b). Artykuł 191 k.k. wymaga bowiem zmuszania za pomocą kwalifikowanych środków przymusu, to jest przemocy lub groźby bezprawnej, więc obejmuje swoim zakresem jedynie wycinek istotnych stanów faktycznych. Z kolei namawianie dziewczynek do poddania się zabiegowi (art. 38 lit. c konwencji) nie było w ogóle penalizowane. Osoba obrzezana nie popełnia bowiem czynu zabronionego, poddając się zabiegowi, więc nie można oprzeć odpowiedzialności karnej namawiającego na zasadach ogólnych podżegania z art. 18 § 2 k.k.⁷⁴ Tym samym GREVIO trafnie zdiagnozowało jedynie częściową implementację standardów ochrony określonych w konwencji stambulskiej. Należy więc przeanalizować, czy reforma z 2023 r. stanowi przekonującą odpowiedź na te braki.

6. Ukształtowanie art. 156 § 1 pkt 3 k.k.

6.1. Wprowadzenie nowej kwalifikacji

Nowo wprowadzona kwalifikacja w art. 156 § 1 pkt 3 k.k. odnosi się do stanów faktycznych opisanych w art. 38 lit. a konwencji stambulskiej.

⁷¹ Podstawowe znaczenie słowa *mutilation* w angielskim języku ogólnym również wskazuje na wymóg poważnego uszczerbku (*severe damage*) – zob. *Cambridge...*, hasło: „mutilation”, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mutilation>; *Merriam-Webster...*, hasło: „mutilation”, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mutilation>.

⁷² Tak też *Baseline...*, s. 64–65.

⁷³ *Baseline...*, s. 65.

⁷⁴ M. Wiktorek, *Problemy...*, s. 69, 83–85.

Na wstępie należy odpowiedzieć na pytanie, czy zasadne było wprowadzenie do art. 156 k.k. regulacji odnoszącej się *expressis verbis* do samego okaleczenia żeńskich narządów płciowych⁷⁵, skoro czyn ten i tak już był penalizowany. Michał Królikowski⁷⁶, J. Karnat⁷⁷ oraz M. Wiktorek⁷⁸ skrytykowali wprowadzenie art. 156 § 1 pkt 3 k.k. jako wyraz niepotrzebnej kazuistyki⁷⁹, skoro czyny objęte zakresem nowego pkt 3 już wcześniej wypełniały znamiona art. 156 § 1 pkt 2 k.k. Warto też odnotować, że pierwotny, ministerialny projekt ustawy z 7 października 2021 r.⁸⁰ pozostawiał art. 156 k.k. w niezmienionym kształcie, a nowy wariant ciężkiego uszczerbku na zdrowiu został dodany dopiero w późniejszym, rządowym projekcie ustawy z 19 września 2022 r.⁸¹

W uzasadnieniu rządowego projektu ustawy przywołano kilka argumentów na poparcie uregulowania *expressis verbis* odpowiedzialności karnej za FGM. Po pierwsze, opierając się na opinii Z. Lwa-Starowicza, podniesiono, że wszystkie typy okaleczenia żeńskich narządów płciowych, włącznie z typem IV, stanowiły już pod rządami poprzedniej ustawy ciężkie uszkodzenie ciała ze względu na istotne zeszpecenie lub zniekształcenie ciała (art. 156 § 1 pkt 2 k.k.). Niemniej projektodawcy zaobserwowali „trudności interpretacyjne, jakie wywołuje zrozumienie przyjęcia wspomnianej kwalifikacji”⁸². Z tym zdaniem trudno się zgodzić. Jak wyżej wskazano, w obliczu szerokiej definicji typu IV FGM większość głosów w doktrynie słusznie przyjęła, że nie każdy przypadek okaleczenia wypełniał znamiona art. 156 k.k. Jeśli więc ustawodawca chciał zapewnić, aby w praktyce wszystkie typy okaleczenia żeńskich narządów płciowych były objęte dyspozycją art. 156 k.k., to uregulowanie tego wprost mogłoby mieć pewne uzasadnienie. Niemniej kształt przyjętych przepisów jest sprzeczny z tym celem. W treści nowego art. 156 § 1 pkt 3 k.k. ponownie pojawia się wymóg „trwałego” i, co najważniejsze, „istotnego” okaleczenia. Skoro zawężono znamię skutkowe do „istotnych” okaleczeń, to

⁷⁵ Zalety i wady regulacji *expressis verbis* rozważa M. Grzyb, *Przestępstwa...*, s. 189–191.

⁷⁶ M. Królikowski, w: *Kodeks...*, s. 331.

⁷⁷ J. Karnat, w: *Kodeks...*, s. 461.

⁷⁸ M. Wiktorek, *Problemy...*, s. 93–94.

⁷⁹ Nie formułując zarzutu kazuistyki, zmianę za zbędną uznaje też M. Budyn-Kulik, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 156 k.k., teza 12.

⁸⁰ *Ministerialny...*

⁸¹ *Rządowy...*

⁸² *Rządowy...*, uzasadnienie, s. 41.

zgodnie z dyrektywą *per non est* nie każde trwałe okaleczenie żeńskich narządów płciowych jest objęte dyspozycją tego przepisu. Jako że nowy przepis umieszczono nie w nowym, osobnym artykule, lecz w art. 156 k.k., to wykładnia systemowa sugerowałaby, że stopień okaleczenia żeńskiego narządu płciowego nie powinien znacznie odbiegać od poziomu innych wskazanych w art. 156 k.k. rodzajów ciężkiego uszczerbku na zdrowiu.

W uzasadnieniu projektu ustawy wskazano też, że przepis regulujący wprost okaleczenie żeńskich narządów płciowych byłby bardziej „operacyjny” ze względu na jednoznaczny przekaz co do karalności oraz ułatwienie zbierania statystyk co do skali zjawiska w Polsce⁸³. Na poparcie większej wartości informacyjnej kazuistycznego przepisu można podnieść, że zwolennicy obrzezania nie traktują tego zabiegu jako „uszczerbku na zdrowiu”. Argument ten ma jednak większą wagę w państwach o znacznej liczbie imigrantów pochodzących z kultur praktykujących okaleczanie. Z kolei ułatwienie gromadzenia statystyk co do skali zjawiska w Polsce to dość wątpliwe uzasadnienie *superfluum* ustawowego⁸⁴, zwłaszcza przy tak rzadko ujawnianym w Polsce typie przestępstwa.

W obliczu słabości argumentów przytoczonych w uzasadnieniu projektu ustawy przekonująco brzmi stanowisko M. Królikowskiego, zgodnie z którym wprowadzenie nowej kwalifikacji w art. 156 k.k. stanowi w istocie ułatwienie redakcyjne⁸⁵. Ustawodawca był obowiązany załatać lukę kryminalizacyjną dotyczącą art. 38 lit. b oraz c konwencji stambulskiej. Po fali krytyki pierwszego projektu ustawy stało się jasne, że konieczne było wprowadzenie do Kodeksu karnego nowego znamienia odwołującego się wprost do okaleczenia żeńskiego narządu płciowego (zob. niżej pkt 7.1). Zamiast utworzyć wąską, wycinkową regulację dotyczącą jedynie zmuszania i nakłaniania do poddania się FGM, ustawodawca zdecydował się na bardziej kompleksowe rozwiązanie obejmujące dodatkowo czyn opisany w art. 38 lit. a konwencji stambulskiej, choć unormowanie to nie było potrzebne, by osiągnąć pożądaną zakres kryminalizacji.

Po omówieniu przyczyn decyzji o wprowadzeniu art. 156 § 1 pkt 3 k.k. pozostaje przejść do oceny, czy nadane mu brzmienie jest obarczone istotnymi słabościami.

⁸³ *Rządowy...*, uzasadnienie, s. 41.

⁸⁴ Pozytywnie o ułatwieniu zbierania danych statystycznych jednak I. Jankowska-Prochot, *Zwalczanie...*, s. 181.

⁸⁵ M. Królikowski, w: *Kodeks...*, s. 331.

6.2. Istotne okaleczenie

Głębszej analizy wymaga zawarte w art. 156 § 1 pkt 3 k.k. zastrzeżenie, iż omawiane w tym przepisie okaleczenie musi być „istotne”. Pojawia się pytanie, czy już samo „okaleczenie” według znaczenia językowego nie jest z definicji trwałym i znacznym uszkodzeniem lub upośledzeniem funkcji danego narządu. W tej sytuacji dodatkowe wyróżnienie w treści przepisu, że musi to być „istotne” okaleczenie, stawiałoby próg intensywności uszkodzenia jeszcze wyżej, ograniczając zakres zastosowania do szczególnie dotkliwych przypadków uszkodzenia żeńskich narządów płciowych.

Wykładnia językowa terminu „okaleczenie” oparta na definicjach słownikowych prowadzi do niejednoznacznych wyników. *Inny słownik języka polskiego PWN* wskazuje, że ktoś jest okaleczony lub ma okaleczone ciało, gdy „ma wiele ran lub trwałe uszkodzenie ciała, które sprawia, że jest kaleką”⁸⁶. Objaśnienie to wskazuje jednocześnie na trwałość i powagę uszczerbku.

Mniej kategoryczne są definicje słowa „okaleczyć” w słownikach pod redakcją S. Dubisa („spowodować czyjeś kalectwo, uszkodzenie czyjegoś ciała; zranić”)⁸⁷, M. Szymczaka („spowodować czyjeś kalectwo, zranić, poranić”)⁸⁸ oraz B. Dunaja („powodować czyjeś kalectwo, urazy fizyczne lub psychiczne; ranić”)⁸⁹. Te objaśnienia sugerują, że najbardziej naturalne jest użycie tego słowa wobec spowodowania trwałego i poważnego uszczerbku („kalectwo”⁹⁰), ale w granicach językowych mieści się doprowadzenie do jakiegokolwiek uszkodzenia ciała lub zranienia.

Z kolei *Wielki słownik języka polskiego PAN* podaje następującą definicję słowa „okaleczyć”: „trwale naruszyć zewnętrzną tkankę żywego organizmu lub rośliny, powodując wypływ krwi lub innych płynów znajdujących się pod nią”⁹¹. W definicji znajduje się więc odniesienie do trwałości naruszenia, ale samo uszkodzenie nie musi poważnie upośledzać danego narządu.

⁸⁶ *Inny...*, s. 1148.

⁸⁷ *Wielki słownik języka polskiego PWN. Tom 3...*, s. 199.

⁸⁸ *Słownik języka...*, s. 478.

⁸⁹ *Słownik współczesnego...*, s. 676.

⁹⁰ Zob. *Wielki słownik języka polskiego PAN...*, hasło: „kalectwo. 1. fizyczne”, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/11458/kalectwo/4691920/fizyczne>.

⁹¹ *Wielki słownik języka polskiego PAN...*, hasło: „okaleczyć. 1. ciało”, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/67404/okaleczyc/5177101/cialo>.

Zestawienie kilku objaśnień słownikowych wskazuje na to, że choć „okaleczenie” jest zazwyczaj kojarzone z trwałym i poważnym uszczerbkiem, to w granicach językowych tego terminu mieści się też spowodowanie tymczasowego uszczerbku, który nie upośledza znacznie danego narządu. Wyróżnienie w treści przepisu wymogu, by okaleczenie było trwałe i poważne, nie wydaje się więc *superfluum*. Dodać też trzeba, że osoba dokonująca wykładni „okaleczenia” bez tych zastrzeżeń mogłaby być skłonna do bardzo szerokiego rozumienia tego znamienia. Już sam termin „okaleczenie żeńskiego narządu płciowego” jest ewidentnie wzorowany na określeniu *female genital mutilation*, a definicja FGM prezentowana przez WHO jest bardzo pojemna. Bez zastrzeżeń „trwałości” i „istotności” interpretator mógłby być skłonny do zrównania kodeksowego „okaleczenia żeńskiego narządu płciowego” oraz definicji WHO⁹².

Tym samym znamię „istotności” musi być traktowane z powagą przez interpretatora, a jego wypełnienie należy pozytywnie stwierdzić w danej sprawie. Na ocenę wpływ powinien mieć nie tylko planowany rozmiar i rodzaj modyfikacji narządów płciowych, ale też okoliczności i sposób jego wykonania. Okaleczenie przeprowadzone w chałupniczych warunkach przez osobę bez wykształcenia medycznego powinno być uznane za „istotniejsze” niż podobny zabieg wykonany w sterylnych warunkach przez lekarza – co oczywiście nie oznacza, że każde FGM wykonane przez lekarza miałooby nie być istotne w rozumieniu art. 156 § 1 pkt 3 k.k.

Ograniczenie zakresu zastosowania art. 156 § 1 pkt 3 k.k. do istotnych przypadków okaleczenia zasługuje przy tym na aprobatę. Czyn ten jest bowiem stawiany na poziomie przepisów w jednym rzędzie z ciężkim kalectwem i innymi rodzajami ciężkiego uszczerbku na zdrowiu, więc niełatwo byłoby uzasadnić umieszczenie obok nich stosunkowo niewielkiego lub wręcz symbolicznego nacięcia narządów płciowych. Należy przy tym pamiętać, że relatywnie łagodniejsze, niewypełniające znamienia „istotności” przypadki okaleczeń nadal będą penalizowane, tyle że na gruncie art. 157 k.k., więc nie występuje tu luka kryminalizacyjna.

⁹² Tak jednak mimo wymogów „trwałości” i „istotności” czyni M. Królikowski, w: *Kodeks...*, s. 337.

6.3. Żeński narząd płciowy

Artykuł 156 § 1 pkt 3 k.k. posługuje się terminem „okaleczenie żeńskiego narządu płciowego”. Jest to odmienne sformułowanie niż to użyte w oficjalnym tłumaczeniu art. 38 konwencji stambulskiej – jego nagłówek brzmi: „Okaleczanie narządów płciowych kobiet”. Użycie przymiotnika „żeński” zamiast określenia „kobiet” zasługuje na aprobatę. Słowo „kobieta” utożsamiane jest w języku ogólnym z **dorośli**m człowiekiem płci żeńskiej⁹³, podczas gdy zabiegi wykonywane są zazwyczaj na dzieciach i młodych nastolatkach. W porównaniu do użycia słowa „kobieta”, sformułowanie „żeńskie narządy płciowe” ma też tę zaletę, że nie rodzi problemów interpretacyjnych w przypadkach osób trans- i interseksualnych⁹⁴.

Z perspektywy ogólnego języka polskiego nietypowo brzmi użycie liczby pojedynczej „okaleczenie żeńskiego narządu płciowego” zamiast bardziej naturalnego „okaleczenia żeńskich narządów płciowych”. Zgodnie z uzasadnieniem projektu ustawy użycie liczby pojedynczej było świadomym zabiegiem – przy użyciu liczby mnogiej (okaleczenie narządów płciowych) czyn miałby nie podlegać karze, gdyby okaleczono tylko pojedynczy narząd płciowy, a odmienne rozumienie miałoby naruszać zakaz wykładni rozszerzającej na niekorzyść sprawcy⁹⁵. Tak daleko idąca teza budzi jednak wątpliwości w świetle orzecznictwa Sądu Najwyższego i poglądów znacznej części doktryny. Sąd Najwyższy przyjmuje: „Samo tylko użycie w treści normy prawnej liczby mnogiej dla określenia przedmiotu bezpośredniej ochrony, przedmiotu czynności sprawczej lub środka służącego do popełnienia przestępstwa nie oznacza, że ustawodawca używa jej w znaczeniu zwrotu: «co najmniej dwa», a więc w celu ograniczenia podstawy odpowiedzialności”⁹⁶. W związku z tym uznano, że „hoduje bez zezwolenia charty rasowe lub ich mieszańce” również osoba, która posiada zaledwie jednego psa. W innym orzeczeniu Sąd Najwyższy

⁹³ Zob. *Wielki słownik języka polskiego PAN...*, hasło: „kobieta. 1. płeć”, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/3950/kobieta/4891319/plec>; *Wielki słownik języka polskiego PWN. Tom 2...*, s. 360.

⁹⁴ A. Grünewald, w: *Strafgesetzbuch...*, s. 697–698.

⁹⁵ *Rządowy...*, uzasadnienie, s. 41–42.

⁹⁶ Uchwała Sądu Najwyższego z 21 listopada 2001 r., I KZP 26/01 z glosami aprob. W. Marcinkowskiego, *Glosa...*, s. 104–115; P. Palki, M. Przetak, *Glosa...*, s. 181–187; częściowo kryt. M. Klubińskiej, *Glosa...*, s. 107–111; O. Sitarz, *Glosa...*, s. 127–130; J. Wyrembaka, *Użycie...*, s. 41–43.

powtórzył tę ogólną myśl i przyjął, że „handel ludźmi” uprawia już osoba zawierająca pojedynczą transakcję dotyczącą jednego człowieka⁹⁷. W Kodeksie karnym można w wielu miejscach natknąć się na podobną konwencję językową stosowania liczby mnogiej⁹⁸ – przykładowo „niszczeniem znaków granicznych” w rozumieniu art. 277 k.k. jest według dominującego poglądu już zamach na jeden znak⁹⁹. W tym świetle użycie liczby mnogiej w art. 156 § 1 pkt 3 k.k. nie stałoby na przeszkodzie przyjęciu karalności okaleczenia pojedynczego narządu płciowego, np. samej lechtaczki. Nie należy jednak traktować tego stwierdzenia jako przyzwolenia na dowolne stosowanie liczby mnogiej przy formułowaniu znamion typów czynów zabronionych. Argumentem za możliwie konsekwentnym używaniem liczby pojedynczej jest dążenie do precyzji przepisu i wykluczenie już na wstępie wątpliwości interpretacyjnych. Część doktryny postuluje, aby przy formułowaniu tego rodzaju znamion stosowano liczbę pojedynczą nawet wtedy, gdy jest ona gorsza stylistycznie niż liczba mnoga, ale nadal dopuszczalna językowo¹⁰⁰. Takim przypadkiem jest właśnie art. 156 § 1 pkt 3 k.k. W środowiskach nieprawniczych utarło się sformułowanie „okaleczenie żeńskich narządów płciowych”. Dodać należy, że w języku ogólnym zazwyczaj używa się określenia „narządy płciowe” w liczbie mnogiej do oznaczenia strefy intymnej jednej kobiety, a mówienie o pojedynczym narządzie płciowym jest rzadkością w kontekście pozamedycznym. Mimo to decyzja ustawodawcy o użyciu liczby pojedynczej w art. 156 § 1 pkt 3 k.k. jest możliwa do obrony za pomocą argumentu, że jednoznaczność przepisu karnego ma wyższą wartość niż jego naturalność językowa.

Ustawodawca ograniczył nową regulacją do „żeńskich” narządów płciowych i nie objął jej zakresem obrzezania chłopców, co rodzi pytanie o zgodność art. 156 § 1 pkt 3 k.k. z zasadą równości płci

⁹⁷ Postanowienie Sądu Najwyższego z 6 lutego 2017 r., V KK 388/16. Orzeczenie zapadło na tle dawnego art. 253 k.k. W ówczesnym stanie prawnym pogląd zgodny ze stanowiskiem Sądu Najwyższego przeważał w piśmiennictwie i orzecznictwie – zob. A. Sakowicz, *Przestępstwo...*, s. 59 z przeglądem źródeł. Obecnie kwestię tę wyraźnie rozstrzyga definicja legalna „handlu ludźmi” w art. 115 § 22 k.k.

⁹⁸ Zob. liczne przykłady w uchwale Sądu Najwyższego z 21 listopada 2001 r., I KZP 26/01.

⁹⁹ Tak np. R.A. Stefański, *Przestępstwo...*, s. 45–46; M. Gałęski, R. Zawłocki, w: *Kodeks...*, s. 679; W. Wróbel, T. Sroka, w: *Kodeks...*, s. 796 z dalszymi źródłami.

¹⁰⁰ Zob. M. Klubińska, *Glosa...*, s. 110–111; P. Wiatrowski, *Dyrektywy...*, s. 161; bardziej ogólnie J. Wyrembak, *Magia...*, s. 44.

(art. 33 Konstytucji¹⁰¹)¹⁰². W literaturze zagranicznej część głosów krytycznie odnosi się do różnicowania podejścia do obrzezania chłopców i dziewcząt. Podnosi się, że oba zabiegi sprowadzają się w istocie do nieodwracalnej modyfikacji genitaliów dziecka, które nie jest w stanie decydować o swojej integralności cielesnej¹⁰³. Różnice między typowymi postaciami męskiego oraz żeńskiego obrzezania miałyby nie być na tyle istotne, aby uzasadnić odmienne traktowanie obu zabiegów¹⁰⁴. Przytaczane są też jednak dwa zasadnicze argumenty na poparcie surowszego traktowania żeńskiego obrzezania. Wskazuje się, że jedynie okaleczanie kobiet jest wyrazem patriarchy i dążenia do podporządkowania sobie seksualności drugiego człowieka¹⁰⁵, natomiast kulturowo-religijne uzasadnienie obrzezania chłopców nie wiąże się z dyskryminacją płci¹⁰⁶. Jednak z perspektywy karnistycznej kluczowe znaczenie ma drugi argument, to znaczy rozmiar ingerencji w chronione indywidualne dobro prawne¹⁰⁷ (zdrowie pokrzywdzonego¹⁰⁸). Często podnosi się, iż FGM jest znacznie bardziej inwazyjnym zabiegiem, gdyż wywołuje poważniejsze negatywne skutki zdrowotne i wiąże się z większym ryzykiem powikłań niż usunięcie chłopcu napletka¹⁰⁹. Tak kategorycznie sformułowana teza stanowi jednak uproszczenie wynikające z kojarzenia FGM jedynie z bardziej drastycznymi formami okaleczenia przeprowadzanymi w Afryce¹¹⁰. Najczęściej wykonywane postacie FGM, czyli zabiegi typu I–III, wiążą się ze znacznie większą ingerencją w zdrowie kobiety niż obrzezanie chłopców. Niemniej definicja FGM sformułowana przez WHO obejmuje też zabiegi typu IV, w tym ingerencje oczywiście mniej inwazyjne niż wycięcie chłopcu napletka, takie jak niewielkie, niepozostawiające trwałych śladów nakłucie.

¹⁰¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. nr 78, poz. 483 ze zm., dalej: Konstytucja.

¹⁰² Zob. też M. Wiktorek, *Problemy...*, s. 100–102.

¹⁰³ Zob. np. B.D. Earp, *Male or...*, s. 8 z dalszymi źródłami.

¹⁰⁴ Zob. np. D.L. DeLaet, *Framing...*, s. 406–407, 420–425.

¹⁰⁵ Zob. A.L. Götsche, *Weibliche...*, s. 100–104 z dalszymi źródłami; kryt. E. Gruenbaum, B.D. Earp, R.A. Shweder, *Reconsidering...*, s. 202–211.

¹⁰⁶ Zob. np. J. Mazon, *The Child's...*, s. 427.

¹⁰⁷ A. Grünwald, w: *Strafgesetzbuch...*, s. 693 i przytaczane tam źródła.

¹⁰⁸ A. Zoll, w: *Kodeks...*, s. 354.

¹⁰⁹ Tak np. I. Jankowska-Prochot, *Zwalczanie...*, s. 177–178; B. Valerius, *Kultur...*, s. 149–150.

¹¹⁰ Zob. B.D. Earp, *Female...*, s. 94; T. Walter, *Der Gesetzentwurf...*, s. 1112.

Należy przyjąć, że wprowadzenie do Kodeksu karnego kwalifikacji ograniczonej do żeńskiego obrzezania nie będzie naruszało konstytucyjnej zasady równości płci **przynajmniej** w przypadku, gdy nowa regulacja będzie ograniczona do form FGM bardziej inwazyjnych niż męskie obrzezanie¹¹¹. Brzmienie przyjętego art. 156 § 1 pkt 3 k.k. jest otwarte na taką interpretację, jako że kwalifikacja jest ograniczona do „istotnych” okaleczeń.

6.4. Motywacja sprawcy

Do znamion przestępstwa nie należy szczególna motywacja sprawcy. Jest to rozwiązanie odmienne od propozycji C.P. Kłaka, która obejmuje penalizację okaleczenia wyłącznie „ze względów społecznych, etnicznych religijnych, rytualnych lub estetycznych”¹¹². Wyróżnienie motywacji sprawcy na poziomie znamion czynu zabronionego miałyby uniemożliwić powoływanie się na nią jako na okoliczność wyłączającą lub zmniejszającą odpowiedzialność karną sprawcy¹¹³. Jednak to rozumienie przepisu sąd powinien osiągnąć i pod rządami obecnego unormowania, stosując prokonwencyjną wykładnię art. 156 § 1 pkt 3 k.k. Bezpośrednim celem wprowadzenia tego przepisu była implementacja standardów ochrony wskazanych w konwencji stambulskiej, a art. 42 ust. 1 konwencji wskazuje, że „kultura, zwyczaj, religia, tradycja lub tak zwany «honor»” nie mogą stanowić usprawiedliwienia dla popełnienia wskazanych tam czynów.

Kazuistyczne wyliczenie możliwych motywacji sprawcy na poziomie znamion strony podmiotowej sprawiałoby natomiast praktyczne problemy w sytuacjach, gdy motywacja sprawcy jest niejasna lub złożona. Jak wyżej zasygnalizowano, poszczególne kultury różnie uzasadniają obrzezanie kobiet, a niektóre motywacje są bardzo mgliste (przykładowo problematyczny jest motyw religijny). Sąd musiałby mimo to ustalić wszystkie okoliczności faktyczne istotne z punktu widzenia wypełnienia znamion czynu zabronionego, za jaki oskarżony został skazany¹¹⁴, a więc i konkretny rodzaj motywacji sprawcy¹¹⁵.

¹¹¹ Zob. G. Wolters, *Der kleine...*, s. 567.

¹¹² C.P. Kłak, *Odpowiedzialność...*, s. 153.

¹¹³ C.P. Kłak, *Odpowiedzialność...*, s. 155.

¹¹⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z 28 października 1968 r., IV KR 188/68.

¹¹⁵ O niedopuszczalności skazania na podstawie ustalonych alternatywnie znamion jednego typu przestępstwa zob. P. Kruszyński, *Ustalenia...*, s. 74.

7. Ukształtowanie art. 156a § 1 k.k.

Kolejnym zasadniczym komponentem reformy z 2023 r. jest wprowadzenie odpowiedzialności karnej za namawianie innej osoby do spowodowania u niej okaleczenia żeńskiego narządu płciowego. Nowo dodany art. 156a § 1 k.k. dość wiernie implementuje wytyczne zawarte w art. 38 lit. b oraz c konwencji stambulskiej, a nawet wykracza poza konwencyjny standard ochrony. Warto też zauważyć, że brzmienie projektowanych przepisów uległo istotnym zmianom na etapie prac legislacyjnych. Pierwszą propozycję odpowiedzi legislacyjnej na luki stwierdzone przez GREVIO stanowił ministerialny projekt ustawy z 7 października 2021 r.¹¹⁶ Projekt ten został skrytykowany ze względu na nadmierny zakres kryminalizacji, co skłoniło Ministerstwo Sprawiedliwości do dalszych prac. Ich efektem jest rządowy projekt ustawy z 19 września 2022 r.¹¹⁷, który stał się podstawą reformy z 2023 r. Ostatecznie przyjęte przepisy karne dotyczące FGM odpowiadają wiernie pierwotnej wersji projektu rządowego. Co interesujące, twórcy tego projektu nie ograniczyli się do zawężenia zakresu penalizacji projektu ministerialnego i napisali stosowne przepisy w dużej mierze od nowa. Nie wszystkie te zmiany zasługują jednak na poparcie, co zostanie niżej omówione.

7.1. Okaleczenie żeńskiego narządu płciowego

Namawianie jest penalizowane jedynie w odniesieniu do skutku w postaci trwałego i istotnego okaleczenia żeńskiego narządu płciowego. Jednak projekt ministerialny zakreślał te ramy znacznie szerzej – kryminalizowane miało być doprowadzenie małoletniego do poddania się czynności powodującej istotne i trwale zniekształcenie ciała lub do wykonania takiej czynności na własnym ciele (art. 156a § 1 proj. k.k.). Z kolei w przypadku pełnoletnich ofiar penalizowane byłoby jedynie doprowadzenie ich do tego skutku przy użyciu przemocy, podstępów lub groźby bezprawnej (art. 156a § 2 proj. k.k.)¹¹⁸.

¹¹⁶ *Ministerialny...*, dalej: projekt ministerialny.

¹¹⁷ *Rządowy...*, dalej: projekt rządowy.

¹¹⁸ Ponadto w art. 156a § 3 proj. k.k. zawarto typ kwalifikowany czynu z § 1: zgodnie z nim doprowadzenie osoby małoletniej do poddania się lub wykonania na swoim ciele czynności powodującej istotne i trwale zniekształcenie ciała było zagrożone wyższą karą w przypadku stosowania podstępów, przemocy lub groźby bezprawnej. Projekt

Po publikacji projektu ministerialnego w środowisku prawniczym wyrażono obawę, że na mocy proponowanych przepisów penalizowane mogłoby być namówienie małoletniego na tatuaż czy nawet zabieg kosmetyczny lub estetyczny¹¹⁹. Rzecznik Praw Obywatelskich zwrócił uwagę na ryzyko, iż za „istotne i trwałe zniekształcenie ciała” mogą w praktyce zostać uznane operacje uzgodnienia płci osób transseksualnych, jako że warunki ich dopuszczalności nie są wyraźnie uregulowane ustawowo¹²⁰. Ministerstwo Sprawiedliwości zgodziło się z krytyką i uznało, że w celu uniknięcia nadmiernej penalizacji konieczne jest wprowadzenie węższego znamienia skutkowego¹²¹. Tym samym w późniejszym projekcie rządowym zawężono skutek do trwałego i istotnego okaleczenia żeńskiego narządu płciowego. Można domniemywać, że zamiar pełnej implementacji wymogów konwencji stambulskiej przy jednoczesnym wykluczeniu penalizacji innych zachowań niż FGM jest powodem, dla czego projektodawca w znacznej mierze wzorował się na opisie skutku z art. 38 lit. a konwencji stambulskiej. Jaskrawym przejawem tego naśladownictwa jest dodanie otwartego katalogu form okaleczenia („wycięcie, infibulacja...”). Włączenie otwartego katalogu do brzmienia art. 156 § 1 pkt 3 k.k. nie stanowi bowiem optymalnej realizacji zasady syntetyczności i zwięzłości przepisów ustawy (§ 5 zasad techniki prawodawczej¹²²), a posłużenie się słowem „infibulacja” w Kodeksie karnym stoi w opozycji do wymogu unikania określeń specjalistycznych (§ 8 ust. 2 pkt 1 zasad techniki prawodawczej). Można poważnie powątpiewać, czy wprowadzenie tego katalogu było wskazane¹²³.

Ograniczenie penalizacji nakłaniania do ciężkiego uszczerbku na zdrowiu wyłącznie do jego wariantu z art. 156 § 1 pkt 3 k.k. zostało ocenione krytycznie przez J. Karnat. Autorka uważa, że spójniejsze byłoby uregulowanie kryminalizujące nakłanianie do spowodowania

pozostawiał natomiast treść art. 156 k.k. bez zmian, co wydaje się naturalne, skoro skutek opisany w art. 156a proj. k.k. występował już w pierwotnej wersji art. 156 k.k., dokładniej w jego ust. 1 pkt 2 *in fine*.

¹¹⁹ Zob. M. Kryszkiewicz, *Do więzienia...*

¹²⁰ Opinia..., s. 6–7; kryt. M. Wiktorek, *Problemy...*, s. 102.

¹²¹ Odpowiedź..., s. 3.

¹²² Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”, Dz.U. 2016, poz. 283, tekst jedn., dalej: zasady techniki prawodawczej.

¹²³ Tak też S. Hyps, *Implementation...*, s. 239; M. Wiktorek, *Problemy...*, s. 96.

u pokrzywdzonego każdej postaci ciężkiego uszczerbku na zdrowiu (art. 156 § 1 pkt 1–3 k.k.)¹²⁴. Za tym poglądem przemawia to, że skuteczne namówienie innej osoby do poddania się lub spowodowania u siebie skutku z pozostałych wariantów art. 156 § 1 k.k. powoduje nie mniejsze szkody niż w przypadku FGM. Rozwiązanie takie wydawałoby się więc spójniejsze systemowo. Trzeba jednak mieć na względzie, że tak szerokie zakreślenie czynności, do których namawianie byłoby penalizowane, wiąże się z jeszcze ekstensywniejszą kryminalizacją niż ta proponowana w projekcie ministerialnym. Rozważenie penalizacji namawiania małoletnich lub nawet wszystkich innych osób do samookaleczenia lub poddania się ciężkiemu uszczerbkowi na zdrowiu nie jest z góry błędną ideą. Wymagałoby ono jednak uprzedniej, dokładnej analizy potrzeby wprowadzenia takiego unormowania oraz znacznej precyzji przy formułowaniu znamion. Przy ewentualnej analizie zasadności penalizacji należy uwzględnić realne niebezpieczeństwo stwarzane przez namowę: nakłanianie dziewczynki z mniejszości etnicznej do poddania się FGM może z większym prawdopodobieństwem zakończyć się zabiegiem niż próba namówienia innej osoby do pozwolenia na wyłupienie sobie oka.

7.2. Nakłanianie do spowodowania

Celem art. 156a § 1 k.k. jest objęcie penalizacją wpływania na dziewczynkę lub kobietę w taki sposób, aby poddała się ona FGM wykonywanemu przez inną osobę lub nawet sama podjęła się wykonania okaleczenia. Właściwe ujęcie tego celu poprzez znamię czasownikowe wywołuje pewne trudności. Projekt ministerialny proponował użycie znamienia „doprowadzania” do poddania się lub wykonania czynności. Natomiast w ostatecznie przyjętej regulacji penalizacją objęto „nakłanianie innej osoby do spowodowania u niej” ciężkiego uszczerbku na zdrowiu, o którym mowa w art. 156 § 1 pkt 3 k.k.

Posłużenie się znamieniem czasownikowym „nakłania” spotkało się z negatywną oceną M. Budyn-Kulik. Zgodnie z tą krytyką, jeśli ustawodawca chciałby podkreślić, że osobą poddawaną presji ma być sama okaleczana dziewczynka lub kobieta, to lepiej byłoby użyć określenia

¹²⁴ J. Karnat, w: *Kodeks...*, s. 464.

„namawia” na wzór art. 151 k.k.¹²⁵ Ten postulat nie doprowadziłby do zmiany zakresu penalizacji, gdyż według dominującego poglądu „namowa” według art. 151 k.k. jest rozumiana identycznie jak czynność „nakłaniania” według art. 18 § 2 k.k.¹²⁶ Mimo to propozycja użycia w art. 156a § 1 k.k. słowa „namawia” zamiast „nakłania” budzi zastrzeżenia systemowe. Znamię „nakłania” już przed reformą z 2023 r. zawierały inne typy przestępstwa *sui generis*, w których osoba nakłaniania nie podlega odpowiedzialności karnej (art. 152 § 2 k.k., art. 204 § 1 k.k., art. 208 § 1 k.k.). Z kolei zachowując precyzję, ani art. 151 k.k., ani żaden inny typ przestępstwa w Kodeksie karnym nie zawiera znamienia czasownikowego „namawia”, którego użycie proponuje M. Budyn-Kulik. Dokładne brzmienie czynności sprawczej w art. 151 k.k. to „namową doprowadza”. Znamię to różni się więc od sformułowania „nakłania” tym, że dla dokonania przestępstwa konieczne jest podjęcie przez nakłanianego czynności, do której jest on namawiany¹²⁷. Podsumowując, użycie w treści art. 156a § 1 k.k. znamienia „nakłania” jest spójne systemowo. Z kolei wprowadzenie do Kodeksu karnego nowego znamienia czasownikowego „namawia” o identycznym zakresie znaczeniowym co „nakłania” stałoby w sprzeczności z zasadą konsekwencji terminologicznej (§ 10 zasad techniki prawodawczej).

Nieintuicyjne jest sformułowanie, iż sprawca miałby nakłaniać inną osobę „do spowodowania u niej” ciężkiego uszczerbku na zdrowiu w rozumieniu art. 156 § 1 pkt 3 k.k. Ten opis czynności został dodany dopiero w projekcie rządowym i różni się istotnie od treści konwencji stambulskiej oraz projektu ministerialnego. Artykuł 38 konwencji stambulskiej stanowi o zachęcaniu, zmuszaniu lub doprowadzaniu do „poddania się” czynności (*undergo, subir*). Jak wynika z dołączonego do konwencji stambulskiej sprawozdania wyjaśniającego, twórcy konwencji mieli przy tym przed oczami wyłącznie typowy przebieg okaleczenia, w którym pokrzywdzona pozostaje bierna, natomiast sam zabieg przeprowadza inna osoba. Nie poruszono natomiast problemu doprowadzania

¹²⁵ M. Budyn-Kulik, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 156a k.k., teza 4.

¹²⁶ Wyrok Sądu Najwyższego z 20 listopada 2014 r., IV KK 257/14; A. Zoll, w: *Kodeks...*, s. 320–321; obszernie i z przeglądem źródeł J. Kosonoga-Zygmunt, *Namowa...*, s. 48–50; odmiennie i z ograniczeniem „namawiania” do oddziaływania słownego np. K. Burdziak, *Kierowanie...*, s. 179–181.

¹²⁷ Zob. A. Zoll, w: *Kodeks...*, s. 320–322.

pokrzywdzonej do tego, aby sama przeprowadziła na sobie okaleczenie¹²⁸. Nie należy z tego jednak wyciągać wniosku, że nakłanianie do tego czynu powinno być karnoprawnie irrelewantne. Pominięcie omawianego wariantu w sprawozdaniu wyjaśniającym wynika raczej z tego, iż w praktyce zabiegi FGM nie są wykonywane samodzielnie przez osobę okaleczaną i trudno też sobie wyobrazić, aby ktokolwiek oczekiwał, że próba samodzielnego obrzezania może się zakończyć względnym powodzeniem. Tym samym ten ewentualny problem mógł nawet nie być przedmiotem poważnych rozważań autorów konwencji. Mimo to autorzy projektu ministerialnego postanowili rozbudować o ten wariant opis czynu, do którego kobieta miałaby być nakłaniana. Zgodnie z art. 156a proj. k.k. penalizowane byłoby doprowadzanie do „poddania się czynności powodującej istotne i trwałe zniekształcenie ciała, lub do wykonania takiej czynności na własnym ciele”. Rozwiązanie to wydaje się rozsądne. Znamiona są sformułowane jasno i nie prowadzą do wątpliwości interpretacyjnych, czy w granicach językowych „poddawania się” okaleczeniu mieści się próba samodzielnego przeprowadzenia zabiegu. Regulacja penalizująca wprost doprowadzanie do samookaleczenia nie pozostawia natomiast przestrzeni do obchodzenia prawa.

W projekcie rządowym zerwano natomiast z tymi sformułowaniami. Zgodnie z uchwalonym brzmieniem penalizacji podlega nakłanianie innej osoby do „spowodowania u niej” omawianego uszczerbku. Jest to rozwiązanie bardziej zwarte, ale znacznie mniej intuicyjne¹²⁹ niż brzmienie zaproponowane w projekcie ministerialnym. Sformułowanie, iż dana osoba jest nakłaniana do „spowodowania” u siebie uszczerbku, można zrozumieć w pierwszej linii jako podżeganie do **bezpośredniego** spowodowania uszczerbku, czyli w tym wypadku do samookaleczenia. Dość nienaturalne jest natomiast mówienie o „spowodowaniu” u siebie uszczerbku w ten sposób, że dana osoba pozostaje bierna i znosi dokonywanie na niej uszczerbku przez inne osoby. Przyjęte brzmienie art. 156a k.k. broni się o tyle, że w granicach językowych „powodowania” przez osobę naklonioną mieści się jeszcze opisany wyżej przebieg okaleczenia. W tym przypadku „zezwoienie” osoby okaleczanej doprowadza do podjęcia zabiegu przez inne osoby. Mimo to należy uznać decyzję

¹²⁸ *Explanatory...*, s. 34.

¹²⁹ Niezgrabność sformułowania przepisu dobrze obrazują też rozważania M. Budyn-Kulik, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 156a k.k., teza 4.

ustawodawcy za niefortunną – zrezygnował on z nieco bardziej rozbudowanego, ale jasnego i intuicyjnego opisu zachowań, do których namawiana jest okaleczana osoba (poddanie się lub wykonanie uszczerbku na własnym ciele). Zamiast tego wybrano syntetyczne znamię mające łączyć oba te warianty w jednym słowie. Dążenie do zwięzłości sprawiło jednak, że w przypadku praktycznie wszystkich relewantnych przypadków zastanowienia wymaga stwierdzenie, czy mieszczą się one w granicach „powodowania”.

7.3. Inna osoba

Omówienia wymaga decyzja ustawodawcy o zrównaniu ochrony osób małoletnich i dorosłych na poziomie przepisów karnych. Zgodnie z przyjętym brzmieniem art. 156a § 1 k.k. penalizowane jest nakłanianie „innej osoby” do spowodowania u niej relewantnego uszczerbku. Rozwiązanie to wykracza poza standard ochrony osób dorosłych wymagany przez art. 38 konwencji stambulskiej. W przypadku dorosłych kobiet wymagane jest penalizowanie zmuszania lub doprowadzania do poddania się okaleczeniu (lit. b), natomiast jedynie w przypadku dziewczynek dodatkowo konieczna jest kryminalizacja zachęcania do poddania się okaleczeniu (lit. c). Autorzy konwencji stambulskiej podkreślili w sprawozdaniu wyjaśniającym, że przywiązują dużą wagę do tego rozróżnienia i nie było ich zamiarem kryminalizowanie zachęcania dorosłych kobiet do poddania się okaleczeniu¹³⁰. Podobnie ministerialny projekt ustawy wyraźnie rozróżniał między czynnościami sprawczymi odnoszącymi się do małoletnich oraz do dorosłych.

Uzasadnienie rządowego projektu ustawy bardzo oszczędnie odnosi się do rozszerzenia penalizacji o nakłanianie osób dorosłych do omawianej czynności. Wskazano tam, iż projektodawca dostrzega rozróżnienie czynione w art. 38 konwencji stambulskiej: „Jednak projektodawca doszedł do przekonania, że nie ma racjonalnego uzasadnienia dla przyjęcia, że osoba, która ukończyła 18 lat, nie może być nakłaniana do dokonania na jej ciele tego rodzaju okaleczenia (choć jest wiadomym [sic!], że zwykle zabiegi FMG są wykonywane u dzieci)”¹³¹.

¹³⁰ *Explanatory...*, s. 34.

¹³¹ *Rządowy...*, uzasadnienie, s. 43.

Tak skąpe uzasadnienie jest niesatysfakcjonujące. Należy podkreślić, że zmuszanie pełnoletniej kobiety przemocą lub groźbą bezprawną do spowodowania u niej omawianego okaleczenia jest penalizowane osobno przez art. 156a § 2 k.k., więc przepis dotyczący nakłaniania jest istotny tylko w przypadku stosowania „miękkich” środków perswazji. Odwołując się do wypracowanej w orzecznictwie ogólnej dogmatyki, M. Królikowski wskazuje, że pojęcie nakłaniania jest pojemne i obejmuje nie tylko dowolne działanie skierowane na wzbudzenie u nakłanianej chęci spowodowania u siebie FGM, lecz również wszelkie inne środki zmierzające do wzmocnienia już istniejącej woli¹³². W praktyce osobami najczęściej namawiającymi kobietę do poddania się FGM będą jej najbliżsi, w tym rodzice, dziadkowie czy też partner. Należy więc mieć na uwadze rozmiary ingerencji prawa karnego w te relacje: rozmowa w domu rodzinnym może szybko stać się karnoprawnie relewantna, jeśli bardziej konserwatywny członek rodziny wyrazi głośno aprobatę dla planowanego obrzezania rozmówczyni, nawet przy podkreśleniu, że decyzja pozostaje po stronie samej kobiety. Georgios Sotiriadis zastanawia się, czy regulacja przewidująca szeroką odpowiedzialność karną najbliższych rzeczywiście służy interesom kobiet¹³³. Nawet w ramach postępowania w sprawie samego przeprowadzenia okaleczenia gotowość kobiety do współpracy z organami ścigania może zostać obniżona, jeśli będzie się ona obawiać, że przy okazji narazi ona swoją rodzinę na odpowiedzialność karną za (ścigane z urzędu) przestępstwo nakłaniania do poddania się FGM.

Ustawodawcą niewątpliwie kierowało szlachetne dążenie do ochrony wszystkich kobiet przed wszelkimi formami nacisku na poddanie się okaleczeniu. Truizmem jest, że małoletnie są znacznie podatniejsze na wpływy i w praktyce rodzice nie zawsze respektują wątpliwości swoich dzieci, ale nie znaczy to, że wyłącznie osoby małoletnie zasługują na ochronę przed namową nieosiągającą jeszcze progu zmuszania. Również w przypadku osób dorosłych poglądy rodziców oraz społeczności kulturowej mogą mieć tak dużą wagę, że trudno jest się sprzeciwić tym oczekiwaniom. Jest to szczególnie aktualne w przypadku grup przywiązujących znaczną wagę do tradycji oraz posłuszeństwa wobec starszych

¹³² M. Królikowski, w: *Kodeks...*, s. 343–344 z przytoczeniem wyroku Sądu Najwyższego z 24 stycznia 1967 r., II KR 211/66; wężiej jednak V. Konarska-Wrzošek, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 156a k.k., teza 3.

¹³³ G. Sotiriadis, *Der neue...*, s. 338.

członków rodziny. Dlatego też zbyt surowe byłoby uznanie decyzji ustawodawcy za całkowicie nieprzemyślaną. Niemniej na podstawie skąpego uzasadnienia projektu ustawy nie sposób jest stwierdzić, czy została ona podjęta ze świadomością wszystkich trudności, jakie wywołuje szeroka penalizacja nakłaniania w rozumieniu art. 156a § 1 k.k.

8. Ukształtowanie art. 156a § 2 k.k.

Należy przejść do omówienia przestępstwa stypizowanego w art. 156a § 2 k.k. Obejmuje ono zmuszanie innej osoby przemocą lub groźbą bezprawną do spowodowania u niej skutku z art. 156 § 1 pkt 3 k.k. Według M. Budyn-Kulik omawiany czyn zabroniony stanowi typ kwalifikowany wobec art. 156a § 1 k.k., jako że można uznać zmuszanie przemocą lub groźbą za szczególnie, nacechowany większą bezprawnością rodzaj nakłaniania¹³⁴. Z kolei M. Królikowski uznaje oba te typy za zasadnicze¹³⁵. Autor ten uznał dodanie art. 156a § 2 k.k. za zbędne, skoro opisany tam czyn jest już penalizowany na podstawie ogólnej regulacji zmuszania z art. 191 k.k.¹³⁶ Uzasadnienie rządowego projektu ustawy wskazało jednak dwa argumenty na poparcie odrębnej regulacji. O ile argument o systemowych zaletach umieszczenia *lex specialis* w bardziej pasującym rozdziale Kodeksu karnego¹³⁷ ma niezbyt dużą wagę, to drugi motyw jest w pełni przekonujący. Wprowadzenie osobnego typu czynu zabronionego umożliwia precyzyjne uregulowanie terminu przedawnienia w sposób czyniący zadość wymogom art. 58 konwencji stambulskiej, czyli zachowanie możliwości ścigania przestępstwa po osiągnięciu przez ofiarę pełnoletności przez okres wystarczający i współmierny do wagi tego przestępstwa (zob. art. 101 § 4 pkt 3 k.k.)¹³⁸.

9. Wyłączenie odpowiedzialności karnej

Problemy karnoprawne dotyczące art. 156 § 1 pkt 3 k.k. nie wyczerpują się na poziomie znamion typu czynu zabronionego. Istotnym zagadnieniem

¹³⁴ M. Budyn-Kulik, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 156a k.k., teza 6.

¹³⁵ M. Królikowski, w: *Kodeks...*, s. 343.

¹³⁶ M. Królikowski, w: *Kodeks...*, s. 343.

¹³⁷ *Rządowy...*, uzasadnienie, s. 42.

¹³⁸ *Rządowy...*, uzasadnienie, s. 42–43.

jest również kwestia wyłączenia odpowiedzialności karnej na podstawie ogólnych instytucji prawa karnego – zwyczaju, zgody dysponenta dobrem oraz zabiegu medycznego o charakterze pozaleczniczym. Łamy niniejszego artykułu pozwalają na zaprezentowanie jedynie bardzo pobieżnych uwag. Kwestie te zasługują jednak na odrębne, szczegółowe opracowanie.

9.1. Zwyczaj

Istnienie pozaustawowego kontratypu zwyczaju budzi kontrowersje w polskiej doktrynie¹³⁹, ale nawet przyjmujący jego dopuszczalność autorzy odnoszą się krytycznie do idei skrajnego relatywizmu kulturowego, akceptującego obce zwyczaje głęboko naruszające dobra prawne innych osób¹⁴⁰. Dla uznania wyłączenia bezprawności czynu przez obcy zwyczaj D. Bek wymaga między innymi, aby wyrządzona szkoda była niewielka, a dany zwyczaj był tolerowany przez społeczność większościową (tutaj: polską), tak aby według dominującej aksjologii poświęcenie dobra było ewidentnie opłacalne¹⁴¹. Okaleczanie żeńskich narządów płciowych nie jest jednak tolerowane w polskiej kulturze, czego wyrazem jest też ratyfikacja konwencji stambulskiej. Ponadto sama konwencja stanowi w art. 12 ust. 5, że kultura, zwyczaj, religia, tradycja lub tzw. „honor” nie mogą stanowić usprawiedliwienia dla aktów przemocy objętych zakresem konwencji. Tym samym instytucja prawna zwyczaju nie może prowadzić do legalności FGM na gruncie prawa polskiego¹⁴².

9.2. Zgoda dysponenta dobrem i zabieg medyczny

Zabiegi FGM są wykonywane w przeważającej większości przypadków za zgodą rodziców dziewczynki, a w przypadku starszych osób za – mniej lub bardziej swobodnym – „przyzwoleniem” samej zainteresowanej. Rodzi to pytanie o możliwość zastosowania instytucji prawnej zgody dysponenta dobrem. Michał Królikowski stwierdza, że nie jest możliwe

¹³⁹ Zob. o problemie J. Lachowski, *Inne...*, s. 535–537.

¹⁴⁰ Zob. np. J. Warylewski, *Wybrane...*, s. 203, 206–207; szerzej o uwzględnieniu *cultural defence* M. Dudek, *Czy każda...*, s. 59.

¹⁴¹ D. Bek, *Obrona...*, s. 289–290.

¹⁴² Zob. D. Bek, *Obrona...*, s. 291.

wylączenie odpowiedzialności karnej za czyn wypełniający znamiona art. 156 § 1 pkt 3 k.k. na podstawie zgody dysponenta dobrem¹⁴³. Jak się zdaje, podobne zapatrywanie można odczytać z rozważań M. Budyn-Kulik¹⁴⁴. Stanowisko to wpisuje się w wiodący w polskiej karnistyce pogląd, iż jednostka zasadniczo nie ma prawa wyrazić karnoprawnie istotnej zgody na ciężki uszczerbek na zdrowiu¹⁴⁵. Niemniej rozważane są konkretne sytuacje¹⁴⁶ (np. dobrowolna sterylizacja¹⁴⁷), w których według części doktryny możliwa jest zgoda na czyn opisany w art. 156 k.k. W tym kierunku podążają rozważania D. Bek. Autorka dopuszcza karnoprawną relewantność zgody na obrzezanie kobiety, ale jedynie w wąskim zakresie: istotna może być jedynie zgoda na zabieg przeprowadzony przy zapewnieniu „właściwych standardów przeprowadzenia takiego zabiegu, nie narażających dodatkowo zdrowia i życia osoby poddającej się obrzezaniu”¹⁴⁸. Ponadto zgoda musiałaby być udzielona osobiście przez działającą z dostatecznym rozeznaniem osobę obrzezaną¹⁴⁹. Tym samym zgoda zastępcza rodziców na obrzezanie małoletniej byłaby irrelevantna¹⁵⁰. Stanowisko podobne do D. Bek zajął M. Wiktorek. Autor podnosi: „Gdy wola dokonania infibulacji przez kobietę (w sposób bezpieczny dla zdrowia i życia oraz profesjonalnie wykonany w placówce leczniczej, przez podmiot wyspecjalizowany) jest głęboko zakorzeniona w jej światopoglądzie, to zgoda kobiety może być uznana za społecznie akceptowalną, przez co nie dochodzi do ataku na dobro prawne, a w rezultacie do naruszenia normy sankcjonowanej”¹⁵¹. Dominika Bek zauważa, że zagadnienie dopuszczalności obrzezania dorosłych kobiet przez medyków ma niewielkie znaczenie w warunkach europejskich, gdyż środowiska medyczne sprzeciwiają się wykonywaniu tych

¹⁴³ M. Królikowski, w: *Kodeks...*, s. 337.

¹⁴⁴ M. Budyn-Kulik, w: *Kodeks...*, komentarz do art. 156a k.k., teza 4.

¹⁴⁵ Tak np. wyrok Sądu Najwyższego z 17 maja 2022 r., III KK 380/20; J. Lachowski, *Inne...*, s. 492; J. Warylewski, *Prawo...*, s. 338; odmiennie J. Długosz, *Zgoda...*, s. 12.

¹⁴⁶ Zob. omówienie w: R. Kubiak, *Czy zgoda...*, s. 152–167.

¹⁴⁷ Tak np. A. Wąsek, *Czy dobrowolna...*, s. 97; M. Kowalewska-Łąguna, *Dobrowolna...*, s. 35.

¹⁴⁸ D. Bek, *Obrona...*, s. 258.

¹⁴⁹ D. Bek, *Obrona...*, s. 258–259.

¹⁵⁰ D. Bek, *Obrona...*, s. 258–259; tak też na tle prawa rodzinnego i opiekuńczego M. Boratyńska, *Stygmat...*, s. 176–179; A. Pośpiech, w: *Kodeks...*, s. 947–949; M. Gromek, w: *Kodeks...*, s. 750.

¹⁵¹ M. Wiktorek, *Problemy...*, s. 77.

zabiegów¹⁵². Wypada jednak zastrzec, że i w Europie znaleźć można lekarzy gotowych wykonać okaleczenie mimo groźby odpowiedzialności karnej i zawodowej¹⁵³.

Należy też zauważyć, że kwestia legalności poddania się dorosłej kobiety obrzezaniu wykonanemu przez lekarza ma istotne znaczenie z perspektywy zasady równości (art. 32 Konstytucji). Problem wynika z zasadniczej dopuszczalności zabiegów chirurgii estetycznej na narządach płciowych, takich jak labioplastyka. Choć zdarzają się przypadki, gdy modelowanie kształtu warg sromowych ma charakter terapeutyczny¹⁵⁴, to przeważająca większość zabiegów wykonywana jest ze względów czysto estetycznych. Odrzucenie możliwości zalegalizowania obrzezania dorosłych kobiet przez lekarza aktualizowałoby problem, który można dosadnie sprowadzić do następującej rozbieżności: etniczna Europejka może modyfikować swoje narządy płciowe, by były bardziej atrakcyjne; gdy jednak kobieta pochodzenia afrykańskiego chciałaby, by jej narządy płciowe odpowiadały wzorcom piękna w jej kulturze, odmawia się jej tego prawa. Odmienne traktowanie FGM oraz akceptowanych w kulturze globalnego Zachodu operacji plastycznych żeńskich narządów płciowych (*female genital cosmetic surgery*, FGCS) jest przedmiotem znacznego zainteresowania literatury zagranicznej. Liczni przedstawiciele nauki krytykują te podwójne standardy jako wyraz niedającego się obronić etnocentryzmu¹⁵⁵.

10. Zakończenie

Ustawodawca tworzący regulację karną okaleczenia żeńskich narządów płciowych staje przed niełatwym zadaniem. Zjawisko FGM dotyka bowiem wielu węzłowych problemów prawa karnego, w tym między

¹⁵² D. Bek, *Obrona...*, s. 259.

¹⁵³ O sytuacji w Wielkiej Brytanii, gdzie zgoda na FGM jest uznawana za karnoprawnie irrelevantną, zob. C. Proudman, *Female...*, s. 134–136.

¹⁵⁴ Zob. J.R. Miklos, R.D. Moore, *Labioplasty...*, s. 1493–1494.

¹⁵⁵ Tak np. A. Shahvisi, *"FGM" vs. Female...*, s. 190; D.L. DeLaet, *FGM and...*, s. 212 z dalszymi źródłami; obszernie i z uwzględnieniem perspektywy prawnej C. Proudman, *Female...*, s. 141–168. Należy jednak zaznaczyć, że negatywne opinie o tej rozbieżności nie implikują większego przyzwalania na FGM, lecz mogą wiązać się z postulatem bardziej restrykcyjnego podejścia do FGCS – zob. np. B.D. Earp, *Between...*, s. 143–144; A.L. Götttsche, *Weibliche...*, s. 109–110.

innymi zagadnienia wielokulturowości, przemocy ze względu na płeć, zasady równości oraz granicy dyspozycyjności indywidualnych dóbr prawnych. Ze złożonością tych zagadnień kontrastuje natomiast praktyczne znaczenie takiego unormowania dla organów ścigania. Jak dotąd brak jest informacji medialnych o jakichkolwiek sprawach prowadzonych w Polsce w związku z podejrzeniem FGM. Nie zwalnia to jednak ustawodawcy z obowiązku starannego przygotowania przepisów karnych, tak aby mogły one zostać efektywnie zastosowane przez organy ścigania¹⁵⁶.

Polskie przepisy można pod tym względem uznać za dość zadowalające. Ustawodawca uniknął rażących błędów, takich jak ekstensywna kryminalizacja zabiegów niezwiązanych z FGM. Dążenie do zachowania precyzji leży jednak u źródła braku zwięzłości i kazuistycznego charakteru przepisów. Nie ustrzeżono się również drobnych niezręczności przy ich formułowaniu. Podczas lektury uzasadnienia projektu ustawy nasuwa się też pytanie, czy dogłębnie przemyślano wprowadzenie kryminalizacji nakłaniania dorosłych kobiet do spowodowania u siebie okaleczenia narządu płciowego.

Streszczenie

15 sierpnia 2023 r. weszła w życie nowelizacja Kodeksu karnego regulująca odpowiedzialność karną za okaleczenie żeńskich narządów płciowych (art. 156 § 1 pkt 3 k.k., art. 156a k.k.). W niniejszym artykule omówiono zjawisko okaleczania żeńskich narządów płciowych (nazywane też obrzezaniem kobiet, *female genital mutilation* lub FGM), przeanalizowano nowo wprowadzone przepisy Kodeksu karnego i oceniono rozbieżności między nimi a starszym projektem ustawy oraz standardem ochrony wymaganym przez art. 38 konwencji stambulskiej. Poruszono też kwestię wyłączenia odpowiedzialności karnej ze względu na zwyczaj, zgodę dysponenta dobrem oraz zabieg medyczny o charakterze nielecniczym.

Słowa kluczowe

prawo karne, obrona przez kulturę, przemoc wobec kobiet, obrzezanie kobiet, okaleczenie żeńskich narządów płciowych, FGM, ciężki uszczerbek na zdrowiu

¹⁵⁶ Zob. M.A. Zöller, *Die Strafbarkeit...*, s. 740–741, wytykający niemieckiemu unormowaniu FGM proste błędy prowadzące do dysfunkcyjności przepisów; zob. też G. Sotiriadis, *Der neue...*, s. 338.

Summary

On 15 August 2023, an amendment to the Polish Criminal Code came into force, introducing criminal liability for female genital mutilation (Articles 156 § 1 item 3 and 156a). This article discusses the phenomenon of FGM (also known as female circumcision), analyses the newly introduced provisions of the Criminal Code, and assesses the discrepancies between these provisions, the previous draft legislation, and the standard of protection required by Article 38 of the Istanbul Convention. The article also addresses the problem of cultural defence, consent, and legality of non-therapeutic medical intervention.

Keywords

Polish criminal law, cultural defence, violence against women, female circumcision, female genital mutilation, FGM, grave bodily injury

Bibliografia / Bibliography

- Abdalla S.M., Galea S., *Is Female Genital Mutilation/Cutting Associated with Adverse Mental Health Consequences? A Systematic Review of the Evidence*, „BMJ Global Health” 2019, t. 4, nr 4, <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2019-001553>.
- Arora K.S., Jacobs A.J., *Female Genital Alteration: A Compromise Solution*, „Journal of Medical Ethics” 2016, t. 42, nr 3, <https://doi.org/10.1136/medethics-2014-102375>.
- Banasik K., *Female Genital Mutilation in Light of Polish Criminal Law*, „Progress in Health Sciences” 2015, t. 5, nr 2, https://www.umb.edu.pl/photo/pliki/progress-file/phs/phs_2015_2/216_-228_banasik.pdf.
- Baseline Evaluation Report Poland*, Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence (GREVIO), GREVIO/Inf(2021)5, 16 września 2021 r., <https://rm.coe.int/grevio-baseline-report-on-poland/1680a3d20b>.
- Bek D., *Obrona przez kulturę. Analiza na gruncie polskiego prawa karnego*, Warszawa 2018.
- Berg R.C., Denison E., *Does Female Genital Mutilation/Cutting (FGM/C) Affect Women's Sexual Functioning? A Systematic Review of the Sexual Consequences of FGM/C*, „Sexuality Research and Social Policy” 2012, t. 9, nr 1, <https://doi.org/10.1007/s13178-011-0048-z>.
- Boratyńska M., *Obrzezanie rytualne*, w: *System Prawa Medycznego. Tom 2. Część 2. Regulacja prawna czynności medycznych*, red. M. Boratyńska, P. Konieczniak, Warszawa 2019.
- Boratyńska M., *Stygmat obrzezania. Obrzezanie rytualne na tle decyzji medycznych podejmowanych zgodnie z dobrem małoletniego (Uwagi na tle wyroku Sądu Krajowego w Kolonii z 27 maja 2012 r.)*, „Prawo i Medycyna” 2012, nr 3–4, https://prawoimedycyna-archiwum.com/wp-content/uploads/2019/04/PiM_nr_48_49_3-4_2012.pdf.
- Brief on the Medicalization of Female Genital Mutilation*, United Nations Population Fund, czerwiec 2018 r., https://www.unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/FGM_Policy_Brief_On_Medicalization_Brochure_-_PDF_June_18.pdf.

- Budyn-Kulik M., w: *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, red. M. Mozgawa, LEX/el. 2025.
- Burdziak K., *Kierowanie wykonaniem samobójstwa i polecenie jego wykonania w polskim prawie karnym*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2014, t. 76, nr 4, <https://doi.org/10.14746/rpeis.2014.76.4.12>.
- Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cambridge.org>.
- Coleman D.L., *The Seattle Compromise: Multicultural Sensitivity and Americanization*, „Duke Law Journal” 1998, t. 47, nr 4, <https://scholarship.law.duke.edu/dlj/vol47/iss4/2>.
- Compendium of International and National Legal Frameworks on Female Genital Mutilation*, The World Bank, luty 2021 r., <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/1b6fe757-5cd1-5235-8fa3-af475a7fa694/content>.
- DeLaet D.L., *FGM and Genital Cutting Across Borders: Cultural Biases in the Contestation of Global Human Rights*, „Identities” 2025, t. 32, nr 2, <https://doi.org/10.1080/1070289X.2024.2373607>.
- DeLaet D.L., *Framing Male Circumcision as a Human Rights Issue? Contributions to the Debate Over the Universality of Human Rights*, „Journal of Human Rights” 2009, t. 8, nr 4, <https://doi.org/10.1080/14754830903324795>.
- Dettmeyer R., Laux J., Friedl H., Zedler B., Bratzke H., Parzeller M., *Medizinische und rechtliche Aspekte der Genitalverstümmelung bzw. Beschneidung. Teil I: Weibliche Genitalverstümmelung*, „Archiv für Kriminologie” 2011, t. 227, z. 1.
- Długosz J., *Zgoda dysponenta dobrem prawnym w świetle regulacji konstytucyjnych. Rozważania na pograniczu dogmatyki konstytucyjnego prawa jednostki do samostanowienia o sobie i dogmatyki prawa karnego*, w: *Zgoda pokrzywdzonego*, red. R. Zawłocki, Warszawa 2012.
- Drajewicz D., *Karalność infibulacji, ekscyzji, klitoridektomii oraz innego trwałego i istotnego okaleczenia żeńskiego narządu płciowego*, „Prokuratura i Prawo” 2023, nr 12, <https://www.gov.pl/attachment/f3cff3c6-699d-45be-b8ab-a632d8a7b259>.
- Dudek M., *Czy każda kultura zasługuje na obronę? Kilka wątpliwości dotyczących cultural defence i prawa karnego w dobie multikulturalizmu*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2011, nr 2, <https://archiwum.ivr.org.pl/1350>.
- Earp B.D., *Between Moral Relativism and Moral Hypocrisy: Reframing the Debate on “FGM”*, „Kennedy Institute of Ethics Journal” 2016, t. 26, nr 2, <https://doi.org/10.1353/ken.2016.0009>.
- Earp B.D., *Female Genital Mutilation and Male Circumcision: Toward an Autonomy-Based Ethical Framework*, „Medicolegal and Bioethics” 2015, t. 5, <https://doi.org/10.2147/MB.S63709>.
- Earp B.D., *Male or Female Genital Cutting: Why ‘Health Benefits’ Are Morally Irrelevant*, „Journal of Medical Ethics” 2021, t. 47, nr 12, <https://doi.org/10.1136/medethics-2020-106782>.
- Eliminating Female Genital Mutilation. An Interagency Statement*, OHCHR, UNAIDS, UNDP, UNECA, UNESCO, UNFPA, UNHCR, UNICEF, UNIFEM, WHO, Geneva 2008, https://www.un.org/womenwatch/daw/csw/csw52/statements_missions/Interagency_Statement_on_Eliminating_FGM.pdf.

- Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence*, Council of Europe, 11 maja 2011 r., <https://rm.coe.int/ic-and-explanatory-report/16808d24c6>.
- Fact Sheet Female Genital Mutilation*, World Health Organisation, 5 lutego 2024 r., <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/female-genital-mutilation>.
- Female Genital Mutilation Country Profiles*, UNICEF, maj 2020 r., <https://data.unicef.org/resources/fgm-country-profiles/>.
- Female Genital Mutilation/Cutting: A Call for a Global Response*, END FGM European Network, End FGM/C U.S. Network, Equality Now, marzec 2020 r., https://www.endfgm.eu/editor/files/2020/04/FGM_Global_-_ONLINE_PDF_VERSION_-_07.pdf.
- Female Genital Mutilation/Cutting: A Statistical Overview and Exploration of the Dynamics of Change*, UNICEF, lipiec 2013 r., https://data.unicef.org/wp-content/uploads/2023/08/UNICEF_FGM_report_July_2013.pdf.
- Female Genital Mutilation: A Global Concern. 2024 Update*, UNICEF, marzec 2024 r., <https://data.unicef.org/wp-content/uploads/2024/03/FGM-Data-Brochure-v13.4.pdf>.
- FGM in Europe*, End FGM European Network, 2024, https://www.endfgm.eu/editor/files/2024/08/Updated_Map_2024.pdf.
- Fischer T., *Verstümmelte Körper, verstümmelte Wahrheit*, „Der Spiegel” z 31 sierpnia 2018 r., <https://www.spiegel.de/panorama/justiz/genitalverstuemmungen-ueber-verstuemmungen-von-koerpern-und-wahrheiten-a-1225357.html>.
- Gałęski M., Zawłocki R., w: *Kodeks karny. Tom III. Część szczególna. Komentarz. Art. 222–316*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, Warszawa 2024.
- Göttsche A.L., *Weibliche Genitalverstümmelung, Beschneidung. Interdisziplinäre Betrachtungen und rechtliche Einordnungen im Lichte von Grund- und Menschenrechten*, Tübingen 2020.
- Gromek K., w: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Gromek, Warszawa 2020.
- Gruenbaum E., Earp B.D., Shweder R.A., *Reconsidering the Role of Patriarchy in Upholding Female Genital Modifications: Analysis of Contemporary and Pre-industrial Societies*, „International Journal of Impotence Research” 2023, t. 35, nr 3, <https://doi.org/10.1038/s41443-022-00581-5>.
- Grünewald A., w: *Strafgesetzbuch. Leipziger Kommentar. Elfter Band. §§ 211 bis 231*, red. G. Cirener, H. Radtke, R. Rissing-van Saan, T. Rönna, W. Schluckebier, Berlin–Boston 2023.
- Gruszka M., *Ochrona przed okaleczaniem narządów płciowych kobiet (FGM) w prawie uchodźczym – specyfika i główne problemy systemowe*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2017, t. 15, <https://europeistyka.uj.edu.pl/documents/3458728/138959185/M.+Gruszka.pdf>.
- Grzyb M., *Przestępstwa motywowane kulturowo. Aspekty kryminologiczne i prawnekarne. Reakcja krajów zachodnich na szkodliwe praktyki kulturowe*, Warszawa 2016.
- Hypś S., *Implementation of the Istanbul Convention into the National Criminal Legislation in Poland*, „Review of European and Comparative Law” 2023, t. 55, nr 4, <https://doi.org/10.31743/recl.16709>.
- Inny słownik języka polskiego PWN. Tom I: a–ó*, red. M. Bańko, Warszawa 2000.

- Jankowska-Prochot I., *FGM/C jako przykład przemocy ze względu na płeć i jej pozaprawne zwalczanie*, „Polityka i Społeczeństwo” 2023, t. 21, nr 4, <https://doi.org/10.15584/polispol.2023.4.11>.
- Jankowska-Prochot I., *Zwalczanie procedury rytualnego okaleczania damskich narządów płciowych (Female Genital Mutilation) w polskim prawie karnym. Zarys problemu*, „Prawo w Działaniu” 2024, t. 59, <https://doi.org/10.32041/pwd.5909>.
- Karnat J., w: *Kodeks karny. Art. 1–316. Komentarz*, red. R. Gadecki, Warszawa 2023.
- Kłak C.P., *Odpowiedzialność karna za okaleczenie żeńskich narządów płciowych – projekt nowelizacji kodeksu karnego w kontekście standardów Unii Europejskiej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2017, nr 95, <http://psr.edu.pl/view/abstract/id/12448>.
- Klimke R., *Schädliche traditionelle und kulturelle Praktiken im internationalen und regionalen Menschenrechtsschutz*, Berlin–Heidelberg 2019.
- Klubińska M., *Glosa do uchwały Sądy Najwyższego z dnia 21 listopada 2001 r.*, sygn. I KZP 26/01, „Prokuratura i Prawo” 2003, nr 12, <https://www.gov.pl/attachment/7162f7dc-00fd-443d-915c-fba3920398cb>.
- Konarska-Wrzosek V., w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrzosek, Warszawa 2023.
- Kosonoga-Zygmunt J., *Namowa i udzielenie pomocy do samobójstwa (art. 151 k.k.)*, „Prokuratura i Prawo” 2015, nr 11, <https://www.gov.pl/attachment/ecd88cf6-517c-4e-98-afc7-b0038b2bf905>.
- Kowalewska-Łaguna M., *Dobrowolna sterylizacja w prawie polskim na tle prawnoporównawczym*, „Państwo i Prawo” 2014, z. 1.
- Krankowska D., Gawel B., Dymerska M., Michalak A., Korzeniewski K., *Obrzezanie mężczyzn i kobiet*, „Forum Medycyny Rodzinnej” 2015, t. 9, nr 4, https://journals.viamedica.pl/forum_medycyny_rodzinnej/article/view/43154/31412.
- Królikowski M., w: *Kodeks karny. Tom II. Część szczególna. Komentarz. Art. 117–221*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, Warszawa 2023.
- Kruszyński P., *Ustalenia alternatywne w procesie karnym*, „Państwo i Prawo” 1984, z. 10.
- Kryszkiewicz M., *Do więzienia za tatuaż dziecka*, „Dziennik Gazeta Prawna” z 25 kwietnia 2022 r., <https://serwisy.gazetaprawna.pl/orzeczenia/artykuly/8406752,wiezienie-kara-pozbawienia-wolnosc-tatuaz-dziecka-korekta-plci-obrzezanie.html>.
- Kubiak R., *Czy zgoda na ciężki uszczerbek na zdrowiu jest skuteczna prawnie*, w: *Meandry prawa karnego i kryminalistyki. Księga jubileuszowa prof. zw. dra hab. Stanisława Pikulskiego*, red. J. Kasprzak, W. Cieślak, I. Nowicka, Szczytno 2015.
- Lachowski J., *Inne kontratytypy*, w: *System Prawa Karnego. Tom 4. Nauka o przestępstwie. Wyłączenie i ograniczenie odpowiedzialności karnej*, red. L. Paprzycki, Warszawa 2016.
- Marcinkowski W., *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego – Izby Karnej z dnia 21 listopada 2001 r. (I KZP 26/2001)*, „Prokurator” 2002, nr 2.
- Mazor J., *The Child's Interests and the Case for the Permissibility of Male Infant Circumcision*, „Journal of Medical Ethics” 2013, t. 39, nr 7, <https://doi.org/10.1136/medethics-2013-101318>.
- Merriam-Webster Dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary>.
- Miklos J.R., Moore R.D., *Labiaplasty of the Labia Minora: Patients' Indications for Pursuing Surgery*, „Journal of Sexual Medicine” 2008, t. 5, nr 6, <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2008.00813.x>.

- Ministerialny projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw z 7 października 2021 r.*, druk UD 297, <https://legislacja.rcl.gov.pl/docs/2/12353151/12828111/12828112/dokument529412.pdf>.
- Odpowiedź Ministerstwa Sprawiedliwości z 10 kwietnia 2022 r. na opinię Rzecznika Praw Obywatelskich, DSRiN-V.415.5.2021, https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/2022-04/Odpowiedz_MS_10.04.2022.pdf.
- Opinia Rzecznika Praw Obywatelskich z 1 grudnia 2021 r. o projekcie ustawy z 7 października 2021 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, XI.022.3.2021.ASZ/II.510.1221.2021.PZ, https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/2021-12/RPO_opinia_przemoc_domowa_zakaz_zblizania_ofiary_1.12.2021.pdf.
- Palka P., Przetak M., *Glosa do uchwały SN z dnia 21 listopada 2001 r. (I KZP 26/2001)*, „Przegląd Sądowy” 2003, nr 11–12.
- Pośpiech A., w: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. M. Habdas, M. Fras, Warszawa 2021.
- Proudman C., *Female Genital Mutilation. When Culture and Law Clash*, Oxford 2022.
- Reisel D., Creighton S.M., *Long Term Health Consequences of Female Genital Mutilation (FGM)*, „Maturitas” 2015, t. 80, nr 1, <https://doi.org/10.1016/j.maturitas.2014.10.009>.
- Rosenke M., *Female genital mutilation. Die rechtlichen Probleme im Zusammenhang mit der weiblichen Genitalverstümmelung (FGM)*, Saarbrücken 2010.
- Rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw z 19 września 2022 r.*, druk nr 2615, Sejm IX kadencji, <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/F1043B204059F77DC12588C40032E67A/%24File/2615.pdf>.
- Sakowicz A., *Przestępstwo handlu ludźmi z perspektywy regulacji międzynarodowych*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 3, <https://www.gov.pl/attachment/9e7af8b5-40bf-4117-987a-75f6341b619b>.
- Semu-Banda P., *For Many Girls, School Holidays Means FGM “Cutting Season”*, „United Nations Population Fund” z 10 sierpnia 2017 r., <https://www.unfpa.org/cutting-season>.
- Serour G.I., *The Issue of Reinfibulation*, „International Journal of Gynaecology and Obstetrics” 2010, t. 109, nr 2, <https://doi.org/10.1016/j.ijgo.2010.01.001>.
- Shaded M., Kłak C.P., *Penalizacja obrzezania rytualnego kobiet – propozycja zmian w polskim prawie karnym*, w: *Islam w międzynarodowej i krajowej przestrzeni prawnej*, red. P. Czubik, K. Magoń, Kraków 2017.
- Shahvisi A., „FGM” vs. Female “Cosmetic” Surgeries: Why Do They Continue to Be Treated Separately?, „International Journal of Impotence Research” 2023, t. 35, nr 3, <https://doi.org/10.1038/s41443-021-00514-8>.
- Sitarz O., *Glosa do uchwały SN z 21 XI 2001 r.*, I KZP 26/01, „Państwo i Prawo” 2003, z. 10.
- Słownik języka polskiego PWN. Tom 2: L–P*, red. M. Szymczak, Warszawa 1999.
- Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.
- Sotiriadis G., *Der neue Straftatbestand der weiblichen Genitalverstümmelung, § 226a StGB: Wirkungen und Nebenwirkungen*, „Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik” 2014, nr 7–8, https://www.zis-online.com/dat/artikel/2014_7-8_834.pdf.

- Stefański R.A., *Przestępstwo niszczenia znaków granicznych* – art. 277 k.k., „Prokuratura i Prawo” 2001, nr 10, <https://www.gov.pl/attachment/9f7c35eb-dbbe-4c8f-9014-880133ff82ee>.
- Valerius B., *Kultur und Strafrecht. Die Berücksichtigung kultureller Wertvorstellungen in der deutschen Strafrechtsdogmatik*, Berlin 2011.
- Van Eekert N., Barrett H., Kimani S., Hidayana I., Leye E., *Rethinking the Definition of Medicalized Female Genital Mutilation/Cutting*, „Archives of Sexual Behavior” 2024, t. 53, nr 2, <https://doi.org/10.1007/s10508-023-02772-7>.
- Walter T., *Der Gesetzentwurf zur Beschneidung – Kritik und strafrechtliche Alternative*, „JuristenZeitung” 2012, t. 67, z. 22, <https://doi.org/10.1628/002268812803987835>.
- Warylewski J., *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 2020.
- Warylewski J., *Wybrane zagadnienia problemów wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce wobec różnicowania kulturowego społeczeństwa*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2015, t. 15, <http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2014.033>.
- Wąsek A., *Czy dobrowolna sterylizacja jest przestępstwem?*, „Państwo i Prawo” 1988, z. 8.
- Wasige J., Jackson I., *Female Genital Mutilation: A Form of Gender-Based Violence*, w: *The Routledge Handbook of Gender and Violence*, red. N. Lombard, Abingdon–New York 2018.
- Wąsik D., Sygit B., Dubiel M., *Medyczne, społeczne i prawne aspekty rytualnego obrzezania kobiet*, „Forum Teologiczne” 2015, t. 16, https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/forum-teologiczne/2015-tom-16/forum_teologiczne-r2015-t16-s33-44.pdf.
- Wiatrowski P., *Dyrektywy wykładni prawa karnego materialnego w judykaturze Sądu Najwyższego*, Warszawa 2013.
- Wielki słownik języka polskiego PAN, red. P. Żmigrodzki, <https://wsjp.pl>.
- Wielki słownik języka polskiego PWN. Tom 2: h–n, red. S. Dubisz, Warszawa 2018.
- Wielki słownik języka polskiego PWN. Tom 3: o–q, red. S. Dubisz, Warszawa 2018.
- Wiktorek M., *Problemy artykułu 156a § 1 Kodeksu karnego (kryminalizacja sui generis podlegania do czynu legalnego)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2024, t. 28, z. 1–2, <https://ruj.uj.edu.pl/handle/item/546064>.
- Wiśniowska K., *Etyczne aspekty „obrzezania”*, „Analiza i Egzystencja” 2020, t. 51, <https://doi.org/10.18276/aie.2020.51-03>.
- Wolters G., *Der kleine Unterschied und seine strafrechtlichen Folgen*, „Goldammer’s Archiv für Strafrecht” 2014, t. 161.
- Wróbel W., Sroka T., w: *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Komentarz do art. 212–277d*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2017.
- Wyrembak J., *Magia liczb*, „Gazeta Sądowa” 2003, nr 9–10.
- Wyrembak J., *Użycie liczby mnogiej w treści normy prawnej. Glosa do uchwały Sądu Najwyższego z 21 listopada 2001 r.*, I KZP 26/01, „Gazeta Sądowa” 2003, nr 9–10.
- Zoll A., w: *Kodeks karny. Część szczególna. Tom I. Komentarz do art. 117–211a*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2017.
- Zöller M.A., *Die Strafbarkeit der Verstümmelung weiblicher Genitalien nach § 226a StGB – Gesetzessymbolik ohne Anwendungsbereich?*, w: *Festschrift für Bernd Schünemann zum 70. Geburtstag am 1. November 2014*, red. R. Hefendehl, T. Hörnle, L. Greco, Berlin–München–Boston 2014.